

Mila Krasteva

(Bulgaria, Plovdiv University Paisii Hilendarski, History of Literature and Comparative Literature Department)

Insights and Deficiencies in Petar Dinekov's (Hypo)theses about Paisii Hilendarski and His Slavo-Bulgarian History

Abstract: 2020 marks the 110th anniversary of Petar Dinekov's birth – a respectable anniversary, which requires a reassessment of the entire academic heritage of the Bulgarian scholar. With this assumption as its starting point, the current paper offers a new critical reading of Dinekov's publications on Paisii Hilendarski and his Slavo-Bulgarian History. The analysis takes into account both the insights and the deficiencies in Dinekov's academic theses.

Key words: anniversary, Academician Petar Dinekov, Paisii Hilendarski, *Slavo-Bulgarian History*, Bulgarian literature of the Revival period.

Мила Кръстева

(България, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“,
Катедра по история на литературата и сравнително литературознание)

Приноси и несполуки в (хипо)тезите на Петър Динеков за Паисий Хилендарски и „История славянобългарска“

I. Предуведомление

Съдбата не ми отреди да общувам *очи в очи* с живия акад. Петър Динеков. Познавам го само като изследовател на фолклора, старата българска и възрожденска литература и славистика, като преводач на „История славянобългарска“ от черковнославянски на съвременен български език. Познавам Динеков и от критическите обзори за академичното му дело, от оценките, пръснати из българската периодика, от засекретените някога държавни архиви. Познавам го и „задочно“, като преподавател на моите университетски преподаватели и всеотдаен приятел на колеги, от които съм слушала устни спомени. Всички те – от аспирантите му до колегите, които дълго са общували с него, го представят: като човек с топъл и толерантен характер; като отзивчив преподавател с енциклопедично познание, който винаги е бил готов да помогне на младите, без да им натрапва академичните си очаквания; като водител на академичния и културен български елит. Спомени за Динеков, обаявани с носталгичния привкус по безвъзвратно отминалото време, прекарано близо до незаменимия Учител, ми е разказвала проф. Надежда Драгова. Също и доц. Юлия Николова, която помни човека, подавал ѝ ръка, когато е имала нужда от професионална и човешка защита. В кабинета на проф. Клео Протохристова от десетилетия стои портрет на Динеков, поставен на стената, „зад гърба“ ѝ – достатъчно красноречив жест и оценка. Докрай ласкави са и критическите мнения за учения, споделяни в публикации, писани: било по повод на някой от неговите юбилеи

(Стойкова 1983/ Stoykova 1983, Георгиев 2020/ Georgiev 2020, Косев 2001/ Kosev 2001, Николова Ю. 2007/ Nikolova, J. 2007); било поради преиздаване на някоя от неговите книги (Леков 2007а/ Lekov 2007а, Леков 2007б/ Lekov 2007, Николова, С. 2001/ Nikolova, S. 2001, Николова, С. 2007/ Nikolova, S. 2007); било заради публикуване на книга, която не е успял да довърши и сам приживе (Стойкова 2001/ Stoykova 2001). Списание „Дзяло“ наскоро даде ход на апологията на проф. Протохристов за Динеков, публикувана по повод 110-годишнината от рождението му. В нея се поставя акцент и върху по-предишна юбилейна годишнина, премислена като *празник*:

Когато преди едно десетилетие беше отбелязана 100-годишнината от рождението на професор Петър Динеков, тя се превърна в празник, споделен от българската академична филологическа общност. (Протохристова 2020/ Protochristova 2020.)

От вече написаното за Динеков се създава впечатление, че изследователите, познавали го отблизо, не успяват да отделят спомена за личността от преценката за учения. Така до сладкодумния човек, притежавал необикновена човещина и доброта, неизменно се подрежда непогрешимият учен, който уверено и неотклонно следва избрания академичен път, без да се ангажира с партийни пристрастия, без да се натрапва, но и без да допуска груба намеса в представите си. Непредубеденият читател на научното наследство на Динеков обаче, който не е ангажиран емоционално (заради лично познанство), съвсем лесно може да долови, че в изследванията му има не само приноси, но и неудачи, каквито има в работата на всеки кабинетен човек, отдал целия си смислен живот на научна работа и университетско израстване. Ако акад. Петър Динеков все още беше сред нас, през 2020 г. той щеше да навърши 110 години – един достолепен юбилей, който подсказва, че е дошло времето да се направи цялостна преоценка на академичните му проучвания, но вече съсредоточена не само върху академичните му сполуки, а и върху несполуките. Тази преоценка се налага и от факта, че българското академично наследство, създадено преди 1989 г., се нуждае от преосмисляне и актуален критически прочит. Една такава преоценка на достигналото до нас и от Динеков ще провери доколко стойностно звучат днес твърдения като:

Въпреки че зрялото научно творчество на акад. Петър Динеков бе създадено през годините на тоталитаризма, той не отстъпи от критериите си за оценка на литературните явления, формирани у него през 30-те и 40-те години на XX век. (Косев 2001: 5/ Kosev 2001: 5)

... той, който не притежаваше никаква научна степен, получи всички възможни научни звания и си изгради изключителен авторитет в българските научни и културни среди. [...] Някой би се запитал как е възможна тази „кариера“, ако се изразим със съвременна терминология, на една останала винаги твърдо извън всякакви партийни структури личност, в едно време, когато това беше важно ограничително условие (Николова, С. 2007/ Nikolova, S. 2007: 668; 667).

Освен гореописаните твърдения обаче съществуват и други, като тези по-долу:

В сравнение с предшестващи периоди литературознанието промени твърде много своя облик. То започна да се изгражда като важна обществена наука въз основа на марксистко-ленинската естетика. За преустройството му допринесе много участието на Тодор Павлов със своите работи по естетика, литературна наука и критика. Заслуги за преустройството имат още Георги Цанев, Пантелей Зарев, Петър Динеков, Стойко Божков, Велчо Велчев... (Михайлов 1982: 9/ Mihajlov 1982: 9)

Важно значение за формирането на научния мироглед на бъдещия литературен изследовател оказват както политическите събития от края на двадесетте и началото на тридесетте години, така и развитието на българската марксистическа мисъл от онова време, до която още при първите си стъпки в литературознанието Динеков се чувства близък. Тъкмо тогава в областта на българската литературна теория и история на българската литература работят редица изтъкнати марксисте-литературоведи от няколко поколения, като Георги Бакалов, Тодор Павлов, Георги Цанев, Иван Мешеков, Иван Хаджийски и др. (Ничев 1982: 6/ Nichev 1982: 6.)

Когато читателят се сблъска с така крайни преценки, изказани от български учени, се пита коя е истината. Задава си подобни въпроси и още, защото биографията на Петър Динеков доказва, че академичният му живот преминава главно в условията на социалистическа България, а аз, като пряк свидетел на събитията от същото време, добре познавам механизмите, по които се постигаше високо кариерно израстване.

Какво показват фактите в случая с Динеков?

От информационно писмо с гриф „Строго секретно!“, съставено в някогашното Шесто управление на ДС, става ясно, че през 1985 г. е проведен Петият конгрес на Съюза на българските писатели. Негов председател тогава е Любомир Левчев. Конгресът е удостоен от присъствието и на другаря Тодор Живков, който чете „забележителен доклад“, спомогнал за повишаването на „ведрата и оптимистична атмосфера на форума“ (Информация 1985: 1/ Informacia 1985: 1). „Преобладавала оценката, че конгресът минал добре, но „финалът бил лош“ (Информация 1985: 2/ Informacia 1985: 2). „Лошият финал“ в случая засяга избора на нов Управителен съвет, по повод на което се докладва:

Академик Петър Динеков, безпартиен пенсионер, заявил, че с „този избор“ Левчев много се бил изложил. Отнякъде му било станало известно, че Йордан Радичков, Павел Матев, Веселин Йосифов не били „сред поканените от Левчев“ за членове на Управителния съвет, а „спуснати отгоре“. Изтъкнал, че се носел слух да бъде издигната кандидатурата на Павел Матев. (Информация 1985: 2/Informacia 1985: 2.)

Нататък писмото свидетелства, че политическата полиция, наблюдавала форума, се намесва, когато действията на присъстващите възпрепятстват гладкото му протичане, в случая лично засегнат е Светлозар Игов. В писмото се обещава този режим да продължи и по-нататък (Информация 1985: 1-3/ Informacia 1985: 1-3). Не ми е известен документ, който да потвърждава, че Динеков е бил пряко партийно ангажиран. Но е вярно и другото – че в онези години марксистко-ленинската идеология има неотменими правила за това как се гради кариера в науката и изкуството: с активно обвързване с партията; с агентурност в ДС; без партийна принадлежност (рядко), но при задължително зачитане на идеологическите концепти на социалистическото общество. Публикациите на Динеков категорично доказват, че и той, като дете на своето време, не е успял да се абстрахира напълно от ограниченията на тоталитарната диктатура над тогавашната наука, и не е избрал да се освободи докрай от нейните капани. Както в повечето тогавашни научни изследвания, и у Динеков нерядко се цитират класиците на марксизма-ленинизма (Маркс, Енгелс, Ленин, Г. Бакалов, Д. Благоев) – гаранция, че книгата ще види „бял свят“, а многото книги са един от подстъпите и към постигането и на висока академична кариера. Същественото в случая е, че българският фолклорист, медиевист, възрожденист не цитира марксистите само „попътно“, а се уповава на представите им, възприемайки ги и като опори за наблюдения и изводи. Ще посоча някои примери, а иначе тази тема очаква изследователя си. Така например в авторския сборник „Литературни въпроси“, в статията си „Основни черти на старата българска литература“ акад. Петър

Динеков се уповава на постановки на Ленин, които служат в подкрепа на направения от него анализ:

Могат ли да се набележат известни закономерности в развитието на старата литература? Съвсем очевидно е, че тя е била свързана с историческата действителност, с класовата борба, която се води през различните исторически периоди. Това не е литература, състояща се само от традиционни, неизменни формули; отделните моменти в нейното развитие създават и свои стилове, които са резултат от непрекъснатата борба между старото и новото. Зависима от господстващата черковна идеология, склонна към утвърждаване на „вечни истини“, които се препъват в догми и книжни формули, средновековната култура не е могла да не се поддаде на влиянието на живота, не е могла да не отрази известни тенденции, които идват от непосредствената действителност. В тая борба срещу „черковността и книжовността“ в литературата проникват все повече народни елементи и движат нейното развитие напред. Въпреки волята на господстващата класа народните маси оказват своето въздействие върху писмената литература; тя придобива все повече прогресивни народни и реалистични черти. Тук не се касае за пълна проява на тия черти, а само за тенденция на тяхното развитие. Когато те се проявяват в своята пълнота и сила, настъпва качествена промяна в характера на литературата – от тоя момент започва развитието на новата литература. В случая може да бъде използвано изказването на Ленин: „Във всяка национална култура има, макар и неразвити, елементи на демократическа и социалистическа култура, защото във всяка нация има трудещи се и експлоатирана маса, чиито условия на живот неизбежно пораждат демократическа социалистическа идеология (Сочинения, изд. IV, т. 201 с. 8 – библиографията се цитира от Динеков, бел. моя). (Динеков 1963е: 56-57/ Dinekov 1963e: 56-57.)

Тълкуването на теоцентрично фиксираната стара българска литература с прилагането на постановки на марксистко-ленинската теория за класовата борба, с което се подчертава прогресивният ѝ народен характер и реалистичните ѝ черти, не е случайно избран метод за анализ. Това е избор – осъзнат и целенасочен, защото работи плодотворно в условията на развиващото се социалистическо общество¹.

Пак в „Литературни въпроси“, във вече цитираната статия, при проследяването на генеалогията на старата българска литература Динеков се обляга и на Маркс, и на Енгелс. Наблюдението му звучи така:

В нейния генезис, в обстановката, в която се заражда, се крият редица нейни важни особености. Преди всичко връзката на старата литература с черквата и с господстващата феодална класа. Нейното развитие се обуславя, от една страна, от тясната ѝ зависимост от християнската черква, а от друга – от историческия

¹ За осъзнат и целенасочен избор свидетелства привеждането на същия цитат и в друга книга на Динеков („Български фолклор. Част първа“). Срв.: „Във всяка национална култура има, макар и неразвити, елементи на демократическа и социалистическа култура, защото във всяка нация има трудещи се и експлоатирана маса, чиито условия на живот неизбежно пораждат демократическа социалистическа идеология. Но във всяка нация има култура буржоазна (а в повечето случаи черносотническа и клерикална), при това не във формата само на елементи, а във формата на господстваща култура.“ (Динеков 1980: 56-57, разредката е на Динеков/ Dinekov 1980: 56-57, razredkata e na Dinekov) При цитирането на словото на Ленин в „Български фолклор“ са видими и известни различия, които засягат графичното оформяне: определени думи са открити с разредка; цитатът е удължен. Обикновеният цитат е приведен от Динеков и в тази книга, за да се подкрепи правотата на вече направения от него анализ на „критическото отношение на Енгелс към „немските народни книги“ и принципното му значение за марксистката фолклористика“.

развой на феодализма. Възникнала първоначално с оглед на практическите нужди на богослужението и пропагандата на християнската религия, литературата получава религиозно-черковен облик и понеже черквата играе важна роля в живота на българското общество през цялото средновековие, тя запазва религиозния си характер до средата на XVIII в., до нашето национално възраждане. Интересите на черквата съвпадат с интересите на феодалната черква, тя формира нейната идеология, тя има монопол в културния живот, в нейните ръце се намира писмеността и образованието. Енгелс изтъква, че в средните векове „черквата се явява най-висше обещание и санкция на феодалния строй“. Съвършено ясно е, че литературата, чието създаване е обусловено от черквата, не само ще има подчертан религиозен характер, но заедно с това ще изразява преди всичко идеологията на господстващата феодална класа; тя е класово определена литература. [...] Маркс и Енгелс отбелязват: „Мислите на господстващата класа се явяват във всяка епоха господстващи мисли. Това значи, че оная класа, която противопоставя от себе си господстващата материална сила на обществото, в същото време е и негова господстваща духовна сила. Класата, имаща в свое разпореждане средствата на материалното господство, разполага заедно с това и със средствата на духовното производство и по силата на това мислите на оная, които не притежават средства за духовно производство, се оказват изобщо подчинени на господстващата класа“ (Сочинения, т. III, 1955, с. 45-46, източникът е цитиран от Динеков). Тъкмо затова старобългарските паметници, стигнали до нас, носят официален черковен характер, образуват старобългарската официална литература, изразяваща интересите на феодалната класа. (Динеков 1969: 38-39/ Dinekov 1969: 38-39.)

Изборът на Динеков да типологизира старата литература като „класово определена литература“ и да обяснява „черковния характер“ на старобългарските писмени паметници с постановки на Маркс и Енгелс не е несъзнаван. И свидетелства, че и Динеков, макар и безпартиен, не е пренебрегвал марксистическите постановки. Отново в „Литературни въпроси“, но този път в статия, озаглавена „Бачокировците в историята на литературата“, акад. Динеков се позовава и на Г. Бакалов:

Георги Бакалов дава следната характеристика на обществените позиции на Бачо Киро: „От просветител Бачо Киро се превърна в революционер. Той разбра, че оная бедняшка селска маса, всред която бе израсъл като говедарче, не може да спре на половината път, че трябва да води борба докрай и на пролом, и той не само се присъединява към тая борба, но стана нейн водач. Той бе за селската демокрация, завоювана чрез всички възможни пътища, и по това се различаваше от либерализма на просвещенците. А основният, коренният въпрос на цялото българско освободително движение се състоеше именно в отделянето на демокрацията от либерализма на радикалните цели и методи от компромисаджийството на еволюционистите. У Бачо Киро персонално се въплъти това отделяне. И когато то се извърши в него, той порасна като историческа личност. По-раншният любител на природата пътешества вече с определени политически цели до Белград, за да се свърже с българските воеводи, до Букурещ, за да се свърже с централния комитет на революционната партия (Л. Каравелов). След това, вече станал привърженик на Левски, той намира дълбокия смисъл на живота: да бъде рицар на народното освобождение („Избрани исторически произведения“, София, 1960, с. 333 – библиографията е цитирана от Динеков, бел. моя – М. Кр.) Върху тая идейно-обществена основа се ражда художественото творчество на Бачо Киро,

от нея се определя и главното съдържание на неговите произведения. (Динеков 1963e : 207/ Dinekov 1969e: 38-39.)

Все ще да е имало и по-подходящи критически обзори от този на войнстващия марксист Г. Бакалов. Но акад. Динеков избира тъкмо този, който полага в един и същи критикоценъчен ред „говедарчето – просвещенците – рицаря на народното освобождение – еволюционистите и революционерите“. Достатъчно красноречив избор!

Както вече посочих, марксистко-ленински подплатена е и книгата на акад. Петър Динеков „Български фолклор. Част 1“. Тук примерите са много, ако трябва да ги коментирам всичките, ще са ми нужни много страници. За да систематизира опорите на марксистката фолклористика, Динеков чете и тълкува марксистко-ленински съчинения, и ако това е необходимо за анализа, то пристрастието, с което фолклористът дава оценки за постигнатото в делото им, също и за техните лични качества, е въпрос на личен избор. Маркс и Енгелс – „създателите на научния социализъм“, са показани като: „Хора с огромна култура и широки интереси“ (Динеков 1980: 53/ Dinekov 1980: 53). Теоретичните постановки на Маркс пък служат и за изводи като този:

Възгледите на Маркс върху фолклора, макар и не систематизирани (написано е по този начин – бел. моя, М. Кр.) в специален научен труд, а изказвани при отделни случаи, ни помагат да вникнем в далечната история на народното творчество, да открием неговата обусловеност от общественото развитие, да обясним произхода на редица поетически образи, да разберем тяхното художествено обаяние, да осветлим вярно огромната творческа дейност, извършена от народните маси и от най-далечни времена до днес. И още нещо – с чувство на възхищение и дълбоко признание да се преклоним пред творческия гений на народа.

И тук Динеков не пропуска да цитира отново вожда на световния пролетариат: приведен е спомен, съхранен чрез В. Д. Бонч-Бруевич. Споменът разказва, как:

Ленин е имал постоянно до себе си речника на руския език на В. И. Дал; внимателно е чел донесените му фолклорни сборници, проникателно е анализирал ония места, които са разказвали тежкия живот на народните маси в миналото, правил е важни социално-политически изводи. След прочита на „Смоленский этнографический сборник“ Ленин казва пред Бонч-Бруевич: „Какъв интересен материал! Прегледах бегло всички тия книжки и виждам, че липсват очевидно ръце или желание всичко това да се обобщи, всичко това да се прегледа от социално-политическа гледна точка. Въз основа на тоя материал би могло да се напише прекрасно изследване на надеждите и очакванията народни.“ (Динеков 1980: 57/ Dinekov 1980: 57.)

Позицията на Ленин, че фолклорът трябва да бъде оценен и „от социално-политическа гледна точка“, както и открояването на интереса му към фолклора, стават основание за Динеков да предложи извод за познавателната роля на фолклора:

Тия думи на Ленин, както и бележката му, че ако би имал свободно време, би написал въз основа на фолклорния материал статия за „каторжния живот на народа“, посочват огромното историко-познавателно значение на фолклора. (Динеков 1980: 58/ Dinekov 1980: 58.)

Пропускам много от марксистко-ленинската „подплата“ на „Български фолклор“, но ще приведа цитати, открояващи възторга на българския фолклорист от постиженията на съветската фолклористика и опита ѝ в борбата с „извращенията“ на опонентите в науката:

В своето петдесетгодишно развитие – пише Динеков – ф о л к л о р и с т и к а т а в С ъ в е т с к и я с ъ ю з отбелязва непрекъснато движение напред. Но нейният път съвсем не е лек и равен. Макар и стъпила на марксистки позиции, науката за фолклора трябва да води дълго борба на теоретическия фронт и да преодолява редица буржоазни и идеалистически течения: теористическите схващания на формалистите, някои извращения на историческата школа, реакционната теория на Н. Хауман за фолклора като „снижена култура“, учението за аристократическия произход на епоса, схващането на марксистите, че фолклорът представя смесица от „реликти“ (преживелици от разни епохи), редица заблуждения около въпроса за съвременния фолклор и т.н. Водейки успешна борба срещу теоретичните грешки и извращения, затвърждавайки все по-здравео своята марксистическа методология, съветската фолклористика достигна големи успехи. [...] Изобщо съветската наука заема челно, ръководно място в разработването на марксистическата фолклористика и нейните големи достижения имат международно значение. [...] Теоретическите завоевания на съветската фолклористика, изградени върху марксистко-ленинска философска основа, представят огромен влог в световната прогресивна материалистическа наука. Те са незаменимо ръководство и за нашата наука при изследване на явленията на българското народопоеетическо творчество. (Динеков 1980: 69; 75, разредката е на автора/ Dinekov 1980: 69; 75, razredkata e na avtora.)

И още една оценка и препоръка на Динеков от „Български фолклор“, с марксистко-ленинска „патерица“:

Опирайки се на твърде богатото документално и научно наследство, българската фолклористика след народната победа на 9.IX.1944 г. трябваше да се преустрои върху нова материалистическа, марксистко-ленинска основа. [...] Нашата марксистка фолклористика би могла да използва и някои места от работите на Г. Бакалов, Т. Павлов, Ив. Хаджийски, а също и изказвания на водачите на Българската комунистическа партия. (Динеков 1980: 150-151/ Dinekov 1980: 150-151.)

В подновената тема би било интересно например да се издирят и всички книги, които Динеков е дарявал на академиците марксисти-ленинци, също на партийните лидери.² Че е имало и такива, изтъкват познавачите на темата:

Не можем да отменим в този кратък преглед на автографите и тези на политически лица от близкото минало като Александър Лилев, Станко Тодоров и др. Те подсказват за възможностите на учения за контакт и евентуално въздействие на различни равнища на културната политика, което подчертава ролята му на влиятелна и активна фигура в българската наука и култура. (Янакиева 2001: 46-47/ Yanakieva 2001: 46-47.)

Но дали е само това? И въздействал ли е наистина Динеков върху тогавашната културна политика (ако отговорът е „да“ – то следва да се проучи и как точно). От критическото изучаване на дарствените надписи в книгите на Динеков вероятно ще излязат и други интересни и неочаквани неща.

² Темата за „дарствените надписи“ върху книгите от личната библиотека на Динеков вече е поставена в научната литература (Янакиева 1992/ Yanakieva 1992, Янакиева 2001/ Yanakieva 2001). Проф. Драгова често ми напомня за необходимостта да се проучат в детайли тези надписи – една тема, която чака задълбочения си изследовател. Книгите, свързани пряко с Динеков, онези, с негови автографи, вероятно отдавна са разпилени (извън пазените в Народната библиотека в Пловдив). Аз самата, преди седмица, се сдобих с книга на П. Динеков, закупена от е-антикварна книжарница. Преди да ме достигне, книгата е била притежание на Надежда Андреева. Има и автограф от акад. Динеков, затова и струва скъпо.

Написах тези редове, за да потвърдя представата си, че последователите на П. Динеков не са най-обективните му критици. Марксистко-ленинската зависимост на Динеков се е развила по необходимост – такова беше времето. Но както и да се тълкува академичното дело на акад. Динеков, и този пласт не може да се подмине, особено, когато се пита как един учен, без да е пряко обвързан с БКП, е постигнал такава висока кариера. Най-очевидният отговор е: такава кариера се постига с академични усилия, но и без да се пренебрегват повелите на тогавашната марксистко-ленинска идеология. Разбира се, може да има и друга гледна точка, като тази например:

...П. Динеков по същество беше привърженик на известната максима на ап. Павел: „Всяка душа се подчинява на върховните власти, защото няма власт, която да не е от Бога“. (Николова, С. 2007: 667/ Nikolova, S. 2007: 667.)

Оставям без коментар!

Дошло е времето следователно отново да се изследва, но непредубедено, цялостното книжовно дело на фолклориста, медиевиста, възрождениста, слависта: за да се проучи в детайли доколко досегашните критически прочити на Динеков са обективни/субективни; за да се преосмисли доколко написаното от него е приносно; за да се проследи кога/дали съчиненията му се цитират и от кого/в какви научни изследвания.³

Настоящата студия няма за цел да подлага на критическа преоценка цялостното научно дело на Динеков, то е безкрайно обемно, тематично многопосочно – ученият работи професионално в поне четири научни дисциплини. Оставил е и огромен личен архив: справка с „Архивен справочник“ показва, че запазеното му архивно наследство е описано на цели 5 страници (Архив 2012: 272-276/ Arhiv 2012: 272-276). Като добавим и публикуваните му трудове, ставаме свидетели на едно пространно наследство, в което има приноси, но има и недотам убедителни (хипо)тези. Не съм професионално компетентна в областта на фолклора, медиевистиката, славистиката, но пък съм професионално подготвена по проблемите на българската възрожденска литература и култура, затова ще задълбая именно в тази проблематика. Ще стесня и още критикоценъчното си поле, тъй като Дочо Леков (Леков 2007a/ Lekov 2007a, Леков 2007b/ Lekov 2007b) и Светлина Николова (Николова, С. 2007/ Nikolova, S. 2007) вече са оценявали приносите на Динеков към науката за Българското възраждане (макар и в удрен шрих). Главното, което ме интересува нататък, засяга някои от (не)сполуките в научните (хипо)тези на акад. П. Динеков за Паисий Хилендарски и „История славянобългарска“⁴.

Изборът на темата не бе никак труден: от 1938 г. до края на живота си (1992) акад. Петър Динеков многократно изследва тази проблематика. И макар че не е оставил отделна монография нито за монаха от Хилендар, нито за „школата“ на неговите духовни последователи, нито за „История славянобългарска“ и нейните преписи и преправки, Динеков е написал стотици страници, поместени в авторски сборници, публикувани или приживе, или *post mortem*. Едно завършено дело – сериозна основа за изготвянето на актуална критическа оценка по избраната тема.

³ Вече има проучване, което подлага на сериозна критическа преоценка (с оглед на отчитаните досега приноси) академичните съчинения на Динеков и цялостното му участие в културните процеси на XX век (Радев 2011/ Radev 2011). Изследванията в подновената посока трябва да продължат (публикацията на И. Радев ми беше посочена от К. Протохристова). Прочетох статията на акад. Радев след като вече бях написала моята студия. Това, че и друг български учен, който професионално изучава Възраждането, и поставя въпроси, каквито ще се открият и в моята статия, означава, че съм на прав път.

⁴ Досега публикацииите на Динеков за Паисий и „Историята“ му са обглеждани цялостно от Т. Янакиева, но предимно в био-библиографска посока (Янакиева 1982/ Yanakieva 1982). Аз ще ги премисля с оглед на процесите, протичали във възрожденското литературноисторическо и културно съзнание.

II. Критикоценъчен обзор

В дългия път на академичното си израстване Динеков неизменно се връща към Паисий и „История славянобългарска“. Сред проблемите, които го занимават най-трайно, са следните:

II.1. Постигнатото от българските и чуждестранните изследователи в академичното паисиезнание

Важни в този критикоценъчен периметър са предците (Марин Дринов, Йордан Иванов, Иван Шишманов, Боян Пенев, Беню Цонев, Любомир Милетич, Александър Теодоров-Балан и др.) Също и съвременниците (Боню Ст. Ангелов, Маньо Стоянов, Андрей Робинсон, Харалампие Поленакович, Георгий Гачев и др.). Също и учениците (Надежда Драгова). Оценките се произнасят *или* „попътно“, в хода на конкретното изследване, за да се отсее вече заявеното в академичната наука по една или друга тема, занимавала и самия Динеков, *или* се представят в самостоятелни проучвания.

Сред откритите български учени е Марин Дринов. На него Динеков посвещава специализирано изследване, озаглавено: „Марин Дринов и българската литература“. В статията четем:

Марин Дринов спира вниманието си на няколко важни литературно-исторически въпроси. Първият от тях е за началото на новата българска литература; той е едновременно и въпрос за началото на нашето национално възраждане. Поставен е преди всичко в Дриновите статии: „Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му“ (Пер. Списание, 1871), „Още няколко бележки за Паисия и неговата история“ (Пер. Списание, 1886) и „Няколко забравени списания на Софрония Врачанскаго“ (Пер. списание, 1884). (Динеков 1963д: 306/ Dinekov 1963d: 306.)

Ако откритата по-горе оценка звучи убедително, то не мога да приема за докрай основателна и другата представа, заявена в същата публикация:

Дринов – настоява П. Динеков – пръв очертава в нашата литература образа на Паисий Хилендарски. Името на книжовника и общественика, който изиграва такава голяма роля в съдбата на нашия народ и нашата литература, сто години след появата на неговия труд бива забравено, при все че тоя труд продължава да се чете, преписва и въздейства. Това се дължи на обстоятелството, че името на Паисий започва да се пропуска. Дори в първото печатно издание на „История славянобългарска“ от 1844 г. – „Царственик или история болгарская“ (направено от Хр. Павлович), то съвсем липсва. До средата на XIX век това име не се споменава, на делото на Паисий не се посвещават никакви статии или изследвания. За пръв път то се отбелязва от В. Григорович („Статьи касающиеся древняго славянскаго языка“, Казан, 1852), от Г. Сава Раковски („Нѣколко рѣчи о Асѣню Първому, великому царю българскому и сыну му Асеню Второму“, Белград 1860 и „Българска старина“ 1865, Букурещ) и В. Ламански („Болгарская словесность XVIII века, 1869 г.) Обаче несъмнена заслуга на Дринов е, че подлага труда на Паисий на обстойно изследване. (Динеков 1963д: 306.)

Статиите на професорите В. Григорович и Вл. Ламански, с които се въвежда, но не в нашата, а в руската научна критика името на Паисий, също и темата за ранновъзрожденската ни историография, са цитирани още в първата публикация на Дринов (Дринов 1871/ Drinov 1871). Нататък щрихи към т.нар. „руската следа“ в „Паисиада“ добавят Н. Начов (Начов 1894/ Nachov 1894), В. Златарски (Златарски 1899/ Zlatarski

1899), Ал. Т.-Балан (ИС 1898/ IS 1898), Й. Иванов (Иванов 1914/ Ivanov 1914), така че Динеков не представя неизвестни факти. От задълбочено прецизиране се нуждаят и твърденията, заявени от Динеков, в които се отстоява: *че* Дринов е първият, който очертава образа на Паисий; *че* до средата на XIX в. името на Паисий не се споменава; *че* сто години след появата на „История славянобългарска“ името на нейния съставител е забравено; *че* Раковски (с цитираните съчинения от 1860 и 1865 г.) първи отбелязва забравеното име на хилендарския отшелник в научна публикация. Преди да подложат на проверка заявеното от акад. Динеков, ще цитирам и друго негово твърдение, което също може да се оспори:

Паисий Хилендарски е един от най-много използваните български писатели – и може би най-добре познатите – пише във вече познатата тоналност и в друго свое изследване П. Динеков. – Всъщност неговата популярност започва преди сто години, защото, при все, че бележитият му труд „История славянобългарская“ се чете и преписва, и оказва огромно влияние върху българските възрожденци, името на светогорския монах постепенно се забравя. Възкресяват го в съзнанието на нашия народ проф. М. Дринов със своята статия „Отец Паисий, неговата история, неговото време и учениците му“ в 1871 г. и прекрасното стихотворение на Вазов от 1882 г. в „Елопея на забравените“. Оттогава започва не само славата на безсмъртния автор на „История славянобългарская“, но и непрекъснатият интерес на науката към неговата личност и дело (Динеков 1977: 107/ Dinekov 1977: 107).⁵

Необосновани тук са твърденията, че едва Дринов и Вазов възкресяват паметта за забравения Паисий и славата на безсмъртната му „История“. Правотата на заявените от Динеков постановки се опровергава от документите и фактите на самото Възраждане, които извличам от ръкописните и печатни възрожденски книги. Тези факти потвърждават, че в преписите, които нямат изгубени първи страници, където се вписва заглавието на История славянобългарска със съдържащото се в него име на Паисий, помнят това име. Името на монаха стои върху преписите:

- Първи Котленски препис (1765); Самоковски препис (1772); Никифоров препис (1772); Жеравненски препис (ок. 1772 г.); Втори Котленски препис (1781); Кованлъшки препис (1783); Еленски препис (1784); Карловецки препис (ок. началото на XIX в.); Първи Русенски препис (1809); Преображенски препис (1809); Венелинов препис (1838); Ахтаров препис (ок. 1842), Първи Търновски препис (1842); Белочерковски

⁵ Срв.: „Той [Паисий – бел. моя, М. Кр.] си е отишъл така, както е дошъл – потънали са в мрака неговото рождение, детството и юношеството, в неизвестност е и неговият гроб. Дори и името му скоро се забравя: в началото преписвачите пишат „някой си Паисий“ („сбрано и нареждено некоторим Паисием“, докато по-късно изпускат неговото име. Това име не фигурира и в първото печатно издание на „История славянобългарская“, направено от Христати Павлович през 1844 г. Името изчезва, обаче делото остава. След един век това дело получава висока оценка (най-напред в бележитата статия на М. Дринов „Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му“, Периодическо списание, 1871, кн. 4) и оттогава то привлича обществено и научно внимание. (Динеков 1963а: 10/ Dinekov 1963а: 10). През XX век И. Конев изказва и още по-конспиративни твърдения. Той пък заявява, че: „в преходни и ключови моменти на Възраждането, Паисий е бил също и последователно премълчаван и то от видни български книжовници, просветители и революционни дейци“ (Конев 1994: 182/ Konev 1994: 182). Изучаването на архиви на цитирани от Конев възрожденци доказва, че ученият борави с непроверена докрай информация. Така неверни се оказват твърденията, че Геров не познава Паисий (Кръстева 2012: 168-170/ Krasteva 2012: 168-170), също, че Л. Каравелов е сред онези, които го премълчават. Още Й. Иванов е установил, че Л. Каравелов цитира името на Паисий (Каравелов 1875–1876: LX/ Иванов 1914: LX) – факти, които явно не са известни на изследователя.

препис (1843), Софийска преработка (ок. 40-те – 50-те г. на XIX в.), Трети Търновски препис (1845); Тошковичев препис (1858); Четвърти Търновски препис (нач. на XIX в.)

Не знаем дали името на Паисий фигурира във Втори Русенски препис, съставен от Никола поп Лазаров, но пък е съхранена информация в книгата на Раковски „Няколко речи о Асеню Первому...“ (1860). Там е показано, че в Жеравненския препис, видян лично от Раковски в Одеса през 1858 г., се съдържа приписка, оставена от ръката на даскал Никола поп Лазаров. Приписката има следното съдържание:

И азъ Никола сѣтъ попъ Лазаревичъ и даскалъ от Рѣхѹѣкѹ прочитахъ сѣю исторїѣ и разѣмѣхъ что естъ писано и вѣе потрѣдите сѣ братїѣ та ѡ прочитете да ви вѣди на ползѣ Болгаромъ похвала ѡ на пакостъ Грекомъ и ... (Раковски 1860: 47/ Rakovski 1860: 47)

В научната литература се приема, че именно Жеравненският препис е извод на Втори Русенски препис (Русе, 1811, Никола поп Лазаров), защото и в него намираме същата приписка. Прибавена е с червено мастило в края на преписаното оригинално Паисиево предисловие:

И азѣ Никѡлае сѣтъ попъ Лазаревъ и даскалъ от Рѣшчѣкѹ градъ прочитахъ сѣю исторїѣ и разѣмѣхъ что ѣстъ написано и вѣе, братїѣ, потрѣдитесѣ та ѡ прочитѣти да ви вѣды на ползѣ бѡлгаромъ похвалѣ ѡ на пакостъ грекомъ и серкомъ в лѣто апрѣлїе мѣсѣтъ 23 1811. (НБКМ 776: л. 6а)⁶

Хипотезата за пряката обвързаност на Жеравненския препис и Втория Русенски препис първоначално е изказана от Б. Пенев, а по-късно е подкрепена и от М. Стоянов, който цитира и подробна библиография по темата (Стоянов 1962: 573/ Stoyanov 573). Следователно името на Паисий е било известно на неговия преписвач Никола поп Лазаров, чиято приписка е категорична оценка за ползата, принесена от „История славяно-българска“ през Възраждането. И Геровият препис на „История славянобългарска“ не цитира нито името на Паисий, нито името на преписвача си, но и в този случай Паисий не е забравен. Нямаме съмнения, че преписвач на т.нар. Геров препис е именно Н. Геров – ръкописът е открит в личния му архив (Стоянов 1962: 592/ Stoyanov 592), а в същия архив е съхранен и незавършен очерк за Отец Паисий. В него Геров оценява труда на Паисий и приносното му за Възраждането дело по начина:

Паисий е искал да докаже както на чужденците, така и на погърчилите се българи, че българският народ не само е имал историческо минало, но то е било по-славно от миналото на гърците, сърбите и руснаците. Поставил си такава цел, Паисий всячески се е стараел да доукрасява събрания от него исторически материал, размесвайки го по такъв начин, че да излезе така, че българите наистина са по-славни от своите съседи. [...] Повтарям още веднъж, че, от една страна, тази книга не може да издържи критика, но със своята патриотична тенденция тя е оказала силно въздействие и съвсем справедливо българите поставят началото на своето възрождане с появата на тази книга. (НБКМ Ф. 22: 1-2)

Откроената фактология налага извода, че от времето на първия препис на „История славянобългарска“ (1765) до средата на XIX в. преписите помнят и вписват името на Паисий, защото винаги пряко или косвено възхождат към автографа на Паисий Хи-

⁶ Цитирам приписката с оригиналната ѝ графика, за да е по-лесно съпоставянето на приписките, оставени от ръката на Никола поп Лазаров и в двата ръкописа.

лендарски (1762). През 1825 г. монах Паисий Рилец съставя първата ръкописна преправка. В нея името на Паисий Хилендарски не се споменава, но е така, защото преправките, в отличие от преписите, са компилации, обединяващи в една книга фрагменти, заети от историческите съчинения и на Паисий Хилендарски, и на Спиридон Рилец. Преправките не споменават нито един от двата си основни извора. Дали името на Паисий ще бъде или няма да бъде вписано: *зависи от* извора, от който се преписва; *зависи и от* това, дали изследваме препис или преправка. Всички възрожденски преправки в „Паисиада“ пряко или косвено възхождат към Рилската преправка, която не споменава Паисий, не споменава и Спиридон, а „Царственик...“ на Христати Павлович, за който пише Динеков, също е преправка. Съставянето на преправки обаче не води до забравата на първия историк на възраждащата се България. Защото между 1825 и 1882 г., когато е направен последният препис на „История славянобългарска“ от свещеника Костадин Чучулайн в Банско (тогава Банско все още е под политическата власт на Османската империя), синхронно с преправките се съставят и преписи, а там се открива името на Паисий. Следователно „славата на безсмъртния автор на „История славянобългарска“ съвсем не започва от времето на първата паисиевска публикация на Дринов, не започва и от Вазовата ода „Паисий“, затова и не се нуждае от възкресяване. Възраждането – от началото до края си, помни „горещо“ Паисий Хилендарски: 117 години „История славянобългарска“ се преписва и преправя в над 70 ръкописни преписа и преправки, а детайлите на над 60 от тях са добре проучени в науката до времето, когато Динеков публикува статията си за Дринов. В заявената посока важни са публикациите на Н. Начов, Ал. Т.-Балан, В. Златарски. Златарски например е изучавал ръкописните преписи и преправки в многобройни статии и студии, тук цитирам една от тях (Начов 1894/ Nachov 1894, Балан 1898/ Balan 1898, Златарски 1899/ Zlatarski 1899). В подкрепа на твърдението ще цитирам отново и М. Стоянов от 1962 г. (Стоянов 1962/ Stoyanov 1962), съставил най-пълния опис на „Паисиада“. В опис, който предхожда публикацията на Динеков, са проследени детайлите в палеографията и кодикологията на ръкописната „Паисиада“, т.е. Динеков е могъл да се позове на този опис и да извлече от него по-достоверна информация. За разпространението през Възраждането на „История славянобългарска“ не само у нас, а и в чужбина свидетелстват и многобройните изследвания на изтъкнати паисиеведи като Б. Ангелов, цитирам само някои от публикациите им (Ангелов 1961/ Angelov 1961, Ангелов 1966/ Angelov 1966), Илия Тодоров (Тодоров 1971/ Todorov 1971). Така „История славянобългарска“ – книгата „национална институция“, както я нарича проф. Н. Драгова, в продължение на повече от столетие се разнася от място на място, преписва се на ръка за църковни и лични потреби, подарява се, чете се на глас, за да я слушат безкнижните, по нея се преподават уроци по българска история на възрожденци, които сетне дават високата си дан на възрожденското си съвремие (Драгова 2012a/ Dragova 2012a, Драгова 2012b/ Dragova 2012b); така „Паисиада“ става първата социална медия на Българското възраждане (Кръстева 2020/ Krasteva 2020), което възпрепятства забравата на Отец Паисий. Факт е, че някои преписвачи вписват и своето име до Паисиевото, сякаш и те участват в съставянето на „История славянобългарска“: такъв например е Самоковският препис на Алекси Велкович Попович от 1771 г. – решение, което превръща преписвача и в съавтор. Факт е, че има ръкописи, в които името на Паисий не се споменава – такъв например е Поп-Пунчовият ръкопис от 1796 г., чийто преписвач ни заблуждава, че уж сам е съставил „История славянобългарска“ (преписвачът се съпреживява като същински автор). Факт е, че има и ръкописи, в които името на Паисий отсъства, липсва името и на преписвача – такъв например е и Кесариевият препис (Радев 2012/ Radev 2012). Но е факт и че над Паисий не тегне заб-

вение през Възраждането, за което пък свидетелстват и спомените на онези, които преписват „История славянобългарска“. Такъв спомен ни е оставил Дядо Славейков:

За да не стоя празен, като се завърнах в Търново, баща ми ми донесе една ръкописна българска история да я чета и да я препиша. Прочитането на тая история, която беше препис от отец Паисиевата, развее донейде калугерската мъгла от мислите ми и възроди в мене друг мерак. Досега аз мислех едностранчиво как да спася душата си, а след прочитането на тая история аз взех да мисля как да мога да спася народа си, т.е. как да му вдъхна чувства родолюбиви и патриотически. Занимаването с преписването на тая история даде друго направление на моите желания и на дейността ми. От най-напред тя стана причина да се сближа с последния от съучениците си при даскал Пеня – Христо Драганова; той беше 4-5 години по-голям от мене, по-малко начитан, но умееше да пише много хубави черковни слова, като печатани; седял бе вече и шест месеца учител в Търново на Долна махала, та беше се повечко практикувал. Нему аз обадих за тая история и го поканих да я препише и той, като беше празен в това време, на драго сърце прие и тъй заловихме се да я преписуваме. Нещо около три месеци под ръководството на Драганова аз се упражних да пиша по черковний шрифт; преписахме историята. Наставаше вече есен, когато К. Фотинов посети Търново; поради историята ний се запознахме с него. Той носеше от Стара Загора друг един ръкопис българска история, не същата като отец Паисиевата, а по-кратка; но имаше някои работи повече, отколкото в отец Паисиевата история, особено в началото и в края. В няколко дена ние преписахме това, що имаше повече в старозагорския ръкопис, и под мое ръководство, като по-начитан, ние сглобихме и съставихме от двата ръкописа една история и с нея ний двамата с Драганова станяхме първите проповедници на българщината, т.е. на българската история, в Търново, ходехме един на една страна, а друг на друга страна да я четем и проповядваме, обикновено же аз между казанджийския еснаф и бакалите около казанджиите, а той – на Долна махала по табаците. Първото и прямо следствие от тая наша проповед беше споразумяването между казанджиите и табаците в Търново да огранчат порутената в долна махала църква „Св. Димитрия“, а второ, дето ний с него се добихме да ни изпратят в Свищов да се учим. (Славейков 1842/ Slaveykov 1842.)

Освен този спомен, има и други. Един от тях е за Харитон Рилец – възрожденски монах, преписал три пъти „История славянобългарска“ (два през 1831 и един през 1832 г.), разказва, че:

о. Харитон цели 15 години е проповядвал нейното учение в Чирпан и околията (Събчев 1938: 316/ Sabchev 1938: 316).

Споменът, съхранен чрез паметта на бащата на учителя Никола Събчев, който е бил църковен епитроп в Чирпан и съвременник на монах Харитон, потвърждава, че Паисий не е забравян до средата на деветнадесети век (Кръстева 2020: 149/ Krasteva 2020: 149). Този спомен е публикуван в краеведско проучване на Н. Събчев през 1938 г., а през същата година и П. Динеков прави своя превод на „История славянобългарска“ на съвременен български език, която именно тогава публикува за първи път. Мога да се позова на цитирания спомен на Н. Събчев, ако не в първото издание на преведената от него „История славянобългарска“, което е снабдено и с очерк на Паисий, то в някое от по-късните ѝ издания, вече споменах, че са над 20 на брой.

Името Паисиево е паметно и за представителите на възрожденската интелигенция, чиито публикации предхождат по време цитираната от Динеков статия на Дринов

от 1871 г., също и цитираната книга на Раковски от 1860 г. В статии, дописки, покани, съобщения, отпечатани в пресата или по страниците на книгите им, името на Паисий се изписва с респект. Тези издания имат масова читателска аудитория – четат ги българи от различни социални групи, занаяти, възрасти. Ще цитирам някои автентични документи, публикувани преди книгата на Раковски от 1860 г. и статията на Дринов от 1871 г. В обширна публикация, обнародвана в „Български книжици“, Гаврил Кръстевич анализира въпроса за Търновския патриарх и падането на България под турска власт. По повод „Царственик...“ на Хр. Павлович, който му служи като аргумент в полза на защитаваната теза, в бележка № 1 под линия, авторът съобщава, че освен „Царственик ...“ – възрожденската печатна версия на Паисиевата история от 1844 г., самият той познава и три други ръкописни преписа:

...съще като един от други преписани... (Кръстевич 1859: 540/ Krastevich 1859: 540).⁷

Кръстевич открива за науката Първи Котленски препис (1765), също и преписа на клисуреца йеромонах Панталеймон от Сопотския манастир (1828), също и препис, съставен преди 1845 г. Когато коментира Котленския препис – дело на Стойко йерей, Гаврил паша не пропуска да спомене и Паисий:

А в началото сего ръкописа има особено забележено как била пренесена тая история из Свята гора от Паисия йеромонаха, и преписана за Котленската църква. А друго особено замечание казва, че била преписана от Стойка йерея на 1765 януария 29 (Кръстевич 1859: 541/ Krastevich 1859: 541).

В „Няколко речи о Асеню Первому...“, отново по повод „Царственик...“ на Хр. Павлович, Раковски пък пише:

...отколе е била позната в България както и отец Пайсюва Болгарска история са е преписвала от много ръце. Да дойдем пак на приснопамятний отец Паисый, кой описва в свое съчинение състояние Болгарии преди 100 години, какво е било (Раковски 1860: 44/ Rakovski 1860: 44).

В книгата си, следвайки Жеравненския препис, авторът цитира и оригиналния Паисиев предговор, след което обобщава:

От изложених всякы види ясно в какво положение се находила бедна България во време отца Паисия в 1762, кога владала голяма простота и народний дух бил отпаднал, и преодоляло било гръкоманство! [...] (Раковски 1860: 46-47/ Rakovski 1860: 46-47.)

Видимо е, че името на Паисий се съобщава отново. Чрез Раковски, както вече стана дума, до нас са достигнали и приписките на изгубения Жеравненски препис, които публикува в „Няколко речи о Асеню первому...“. Освен приписката на Никола поп Стефанов, Раковски цитира и още 4 други приписки, а след тях и коментар:

От тия записки се види колко се е скитала тая ръкопис из България, и каква е полза принесла в тях времена [...] (Раковски 1860: 47-48/ Rakovski 1860: 47-48).

⁷ Този и отстаналите цитати са извлечени от оригиналните произведения. Предавам ги със съвременен правопис, за да се облекчи възприемането им. Запазвам оригиналната пунктуация и допуснатите от авторите им правописни грешки. Съчиненията са библиографирани в края на изследването чрез замяна на черковнославянските вокали със съвременните им рефлексии.

Преди да отпечата „Няколко речи о Асеню Первому...“ като самостоятелна книга Раковски известява съдържанието ѝ в „Цариградски вестник“ и отново съобщава името на Паисий. Случва се през предходната 1859 г.:

Отломък от Българската история писан 1762 г. от Отца Паисия, доказващ чи в време Симеона никаква уния не е била между Българи и Папа – [...] (Раковски 1859a: 4/ Rakovski 1859a: 4).

Пак през същата 1859 година, пак по страниците на „Цариградски вестник“, Раковски славослови своя Котел и българското минало. За да покаже правотата си, той вести:

Ето що казва отец Паисий в своя Българска история... (Раковски 1859b: 3/ Rakovski 1859b: 3).

През 1863 г. излиза от печат и книгата „Новобългарска сбирка“ на Райко Жинзифов. За мотото ѝ служи цитат от „История славянобългарска“:

...о неразумне иуроде, поради что се срамиш да се наречеш Болгарин и не четиш по свои язык, и не думаш [...] ти Болгарине не прелщай се, знай свой род и язык и учи се по своему языку; боле ест Болгарска простота и незлобие [...] (Жинзифов 1863a: титулна страница/ Zhinzifov 1863a: titulna stranica.)

Пак Жинзифов публикува обзорната статия, съставена на руски език, отпечатана в Русия, посветена на трудовете на Раковски. По повод „Няколко речи о Асеню первому...“ поетът съобщава:

Между памятниками напечатаны отрывки из Болгарской истории отца Паисия, писаныя им Болгарском язык в 1762 г. Его тогда читали с жадностию в рукописи, как видно previdеным подписям (Жинзифов 1963b: 220/ Zhinzifov 1863b: 220).

В друга възрожденска книга, която е озаглавена „Кратко описание на светите двадесет манастири в Атонската гора“ Константин Атанасов представя Хилендарската света обител, съобщавайки:

В тойзи манастир живеят само Българи калугери и от тях мнозина са послужили за възраждането на българската книжнина и народност. Тукашен постриженник е бил отец Паисий първий писател на българската история в новите времена (Атанасов 1866: 4/ Atanasov 1866: 4).

Недялко Жекович също публикува книга („Съпл православия или кратки черти от животописания преподобнаго отца нашего Теодосия Търновскаго“), в която се опира на „Историята на Преп. Паисия“ (Жеков 1867: 1, бел. № 1/ Zhekov 1867: 1, bel. 1).

На свой ред и Добри Войников, който системно се интересува от историята на българите, неколkokратно представя Паисий в „Дунавска зора“. Назовава го „предизвестителна звезда“, и го подрежда в реда на онези възрожденци, които:

с неуморимите си трудове и святи жертви за общото благо на българский народ и отечество, велегласно предсказаха въскръсванието на българский народен Гений [...] (Войников 1869b: 1/ Voynikov 1869b: 1).

В по-предишен брой на същия вестник Войников вече е излъчил Отец Паисий като:

... главна причина за възродяването на един народ; Отец Паисий, родом от Самоков, монах, живял в половината на миналий век; той е бил един от ревностните

потайни Българи родолюбци, той е написал Българска история, още през 1763 г., тя е била преписана на няколко екземпляра и е ходила по български манастири (Войников 1869а: 1/ Voynikov 1869a: 1).

Да не пропускаме и фактите, че между края на 30-те г. и края на 50-те г. на XIX в., чрез българина В. Априлов (по веригата: В. Априлов – Ю. Венелин – Н. Мурзавечич – И. Курис – О. Бодянски – М. Чертков и др.), славата на „Паисиада“ пътешества и из Русия, където също се изработват няколко ръкописни преписи на „История славянобългарска“ (Тодоров 1981/ Todorov 1981, Кръстева 2019/ Krasteva 2019). Между 1852 и 1869 г. освен В. Григорович и Вл. Ламански, ранновъзрожденската историография е представена в научни публикации на други руски учени (Хилфердинг 1869/ Hilferding 1869). И чак след това идва редът на Дриновата статия от 1871 г. Преди Дринов Паисий, книгата му, нейните преписи и преправки са представяни в онези главни посоки, в които възрожденското време е могло да ги осмисли. Дринов само пита риторично дали не е редно в началото на нашата литература, което е начало и на нашето Възраждане, да стои Паисий. Но и тази Дринова хипотеза не е нова, защото въпросът вече е бил уговарян в предишни публикации (Атанасов 1866: 4/ Atanasov 1866: 4). Така или иначе Възраждането помни с неразкъсваема памет Паисий и книгата му. Уповава се на името на монаха с вярата, че е неоспорим авторитет, дал висока дан за успеха на националните каузи. Колкото до „Паисий“ на Вазов от „Епопея на забравените“, ще посоча, че Вазов не ни казва нещо, което Възраждането вече не е разпознало. Но пък поетът го явява емоционално екстремно, одически знаково. И запомнящо се! Вероятно затова, когато мислим Паисий, го мислим най-напред поради Вазовото видение за онзи „монах тъмен, непознат и бледен“. Но и това не е възкресяване на Паисиево име сред народната памет – това е друга памет, явена, когато България вече се е самоопредилила политически, когато е обособена като държава.

Особено ценен за Динеков е опитът на паисиеведа Йордан Иванов – негов любим университетски преподавател (Динеков 1988а/ Dinekov 1988a, Динеков 1988в/ Dinekov 1988v). Динеков се доверява на редица факти из биографията на Паисий, открити от Й. Иванов, в т.ч. приема като най-основателна и хипотезата на своя учител, че Паисий е роден в Банско:

Липсват преки писмени данни, за да можем със сигурност да решим този въпрос. Но най-правдоподобните хипотези водят към Банско – пише Динеков. (Динеков 1963а: 9/ Dinekov 1963a: 9.)

Към днешния ден темата за родното място на Паисий е все още отворена, все още няма нито един категоричен документ, затова не се ангажирам с преценка дали тази хипотеза има своите упования.

Сред откроените по повод „Паисиада“ са и някои от публикациите на Беню Цонев и Иван Шишманов. Той не приема твърденията им, че дамаскинарите, а не Паисий (както мисли Динеков) бележат началото на новата литература. И макар че оценява и техните приноси, следовникът им не ги щади, когато става дума за буржоазната им преценка:

Опитът на Цонев и Шишманов да изместят границата между старата и нова литература не успя; той справедливо е отхвърлен от науката – пише Динеков и продължава – Тук трябва да се оцени правилно приносът на българската буржоазна наука, особено що се касае до натрупването на факти, материали и документи, до разрешаването на отделните частни въпроси. Но заедно с това трябва да се изтъкне, че в областта на нашето възраждане буржоазната наука бе натру-

пала купове заблуждения, съзнателни и несъзнателни изопачавания на истината, които марксистката историческа наука в лицето на най-добрите си представители Д. Благоев, Г. Бакалов, Т. Павлов, Мих. Димитров, Жак Натан и др. трябваше да разчиства в упорита идеологическа борба още преди 9 септември 1944 г. Българската буржоазия, особено през периода на фашизма, се опитваше да изопачи Възраждането за целите на великобългарския шовинизъм и класовите интереси (Динеков 2007а: 17/ Dinekov 2007a: 17).

В тази оценка не се съдържа и другата истина: че и социалистическа България – „отечеството“, в което израства кариерно акад. Динеков, също употреби Паисий за идеологически и политически цели. Писала съм много по темата, тук само ще посоча за какво иде реч (Кръстева 2017а/ Krasteva 2017a, Krъстева 2017б/ Krasteva 2017b, Krъстева 2017в/ Krasteva 2017v, Krъстева 2018/ Krasteva 2018). Думата е за следното: през 1962 г. у нас се провежда 200-годишният юбилей от съставянето на „История славянобългарска“. Избран е Национален инициативен комитет, чийто състав е одобрен от Политбюро на ЦК на БКП. В състава му влиза и проф. Петър Динеков, вписан под № 13 (Протокол 1962: 52/ Protokol 1962: 52). Сред другите представители на тогавашната академична общност са акад. Георги Караславов, акад. Сава Гановски, акад. Димитър Косев, проф. Михаил Димитров, акад. Тодор Павлов, акад. Жак Натан и др. В списъчния състав на Комитета се четат и имената на Цола Драгойчева, Енчо Стайков (председател на Комитета), Митко Григоров и др. Политбюро зорко следи всяка изява, организацията на юбилея продължава цяла година, в честването му са забранени самодейности, които не са приети от Политбюро (Протокол 1962: 51/ Protokol 1962: 51). Изработват се и правила, които указват: как трябва да се чете и изследва Паисиевата книга с оглед на партийните повели; как трябва да се заклеимяват буржоазните оценки за делото на монаха историописец; как трябва да се показва Паисий – подмладен, изведен от манастира, внедрен сред народа, освободен от онези атрибути, които символизируют монашеския му сан (Топенчаров 1961/ Topencharov 1961). Динеков не възразява на спуснатото „отгоре“ от висшите партийни лидери и организации. И не само не възразява, но и следва повелите на БКП: в пленарен доклад, изнесен от учения в Големия салон на БАН по време на юбилейната сесия от 1962 г. (3-5 декември), Динеков произнася безкомпромисната оценка:

Когато обаче говорим за отношението към паисиевото дело в периода след Освобождението, ние не можем да не изтъкнем опитите на българската буржоазия и българския фашизъм да използват името на Паисий за своите собствени егоистични класови интереси, за целите на великобългарския шовинизъм. Чрез извращаване на кристално ясения, чист патриотичен призив на Паисий се търсеше оправдание за завоевателната великодържавна политика на българската буржоазия: с неговото име бе назована една реакционна националистическа организация. Обаче тези фалшификации не можеха да измамят нашия народ (Динеков 2007б: 82/ Dinekov 2007b: 82).

Докладът първоначално е публикуван във в. „Литературен фронт“ (бр. 49 от 6 декември 1962 г.), тук цитирам по-късна негова публикация.

II.2. Паисий Хилендарски

Петър Динеков дълго време се интересува професионално от въпроси като:

Докъде достига легендата и откъде започва истината за живота на Паисий Хилендарски? (Динеков 1977в: 102/ Dinekov 1977v: 102).

Сред статиите, посветени на живота на монаха и контекста, в който се разгръща делото му, се открояват заглавия като: „Паисий Хилендарски и неговата „История славянобългарска“ (Динеков 1963а/ Dinekov 1963a), „Движение на идеите в българската литература през втората половина на XVIII в.“ (Динеков 1963г/ Dinekov 1963g), „Някои въпроси около делото на Паисий Хилендарски“ (Динеков 1969б/ Dinekov 1969b), „Отношението на Паисий към въпроса за езика“ (Динеков 1972/ Dinekov 1972), „Великото сърце на светогореца“ (Динеков 1977в/ Dinekov 1977v), „Паисий Хилендарски и Доситей Обрадович“ (Динеков 1977г/ Dinekov 1977g), „Необикновената личност на Паисий Хилендарски“ (Динеков 1977д/ Dinekov 1977d), „Паисий Хилендарски в развитието на българската литература“ (Динеков 2007б/ Dinekov 2007b) и др. Динеков следи новооткритията в пластовете на документалното, участва в конференции у нас и в чужбина с теми из „Паисиада“, преиздава за пореден път Паисиевата книга, която вече е превел на съвременен български език – изяви, библиографирани подробно от Т. Янакиева (Янакиева 1982/ Янакиева 1982). Когато акад. Динеков се залавя за интересувашата го тема, българската наука вече е натрупала сериозно (не)достоверно познание за атонца:

- открила е ръкописната „История славянобългарска“ – първоизворът, сътворен от йеромонах Паисий;
- доказала е, след дълги и недотам „чистоплътни“ дискусии (Ангелов 1985: 33-45/ Angelov 1985: 33-45), че става дума за Паисиев автограф⁸;
- издирила е част от съхранените документи, биографизиращи Паисий;
- поставила е на академично ниво въпроса за палеографията на Паисиевия оригинал;
- събрала е популярните към онова време легенди за монаха;
- потърсила е мястото на Паисий сред другите историописци (българи и чужденци, предци и съвременници – Мавро Орбини, Цезар Бароний, Христофор Жефарович, йеросхимонах Спиридон, Йован Раич, преводната руска историография от началото на осемнадесети век и др.);
- подирила е Паисиевите извори;
- определила е като основополагащ и въпроса за преписите и преправките (към онова време първоначално са известни около 40 ръкописа);
- вписала е в академичното паисиезнание необходимостта от текстологични проучвания на ръкописната „Паисиада“;
- задала е основните изследователски посоки в науката за Паисий.

Неоспорими авторитети в академичното паисиезнание тогава са А. Т.-Балан (Балан 1898/ Balan 1898), Б. Пенев (Пенев 1918/ Penev 1918), Й. Иванов (ИС 1914/ IS 1914, Иванов 1938а/ Ivanov 1938a, Иванов 1938б/ Ivanov 1938b). Многобройни публикации, свързани с личността на Паисий, излизат и по страниците на списание „Отец Паисий“, също и в тогавашната академична периодика. Динеков цитира коректно и в своите статии онова, с което е запознат, но не прибавя кой знае колко съществени новости към така откритите аспекти. Ценна например е статия на акад. Петър Динеков, озаглавена „Паисий Хилендарски и Доситей Обрадович“ (Динеков 1977г/ Dinekov 1977g). И днес тази публикация се приема за „класическа“. След срез на европейското просветно движение, извършен заради съпоставката между Доситей и Паисий, Динеков проследява какво се случва по същото време и на Балканите. Устремени към знанието, търсейки път към бъдещето и свободата:

⁸ Темата отдавна е популярна в паисиезнанието, за това е писано немало. За неспециалистите посочвам като източник на информация например книгата на Б. Ангелов за Паисий Хилендарски (Ангелов 1985: 33-47/ Angelov 1985: 33-47).

Доситей се подчинява на основните тенденции на епохата; Паисий приема и осъществява нейните идеали. Пътищата са колкото сходни, толкова и различни, защото е различна и общественно-историческата обстановка (Динеков 1977г: 102/ Dinekov 1977g: 102).

В очерка на Динеков за Паисий Хилендарски, който от 1938 г. нататък неизменно съпътства всяко преиздание на преведената от него на съвременен език „История славянобългарска“ (чак до 1979 г.), ученият обръща внимание и на друга особеност на контекста, събудил интереса на монаха към историята. Този Паисиев интерес, според Динеков, не е изолирано национално явление, а е съставна част на тогавашния общославянски контекст:

Интересно е, че по същото време – пише Динеков – с подобна мисъл живеят и писатели от другите славянски страни: Г. Ст. Венцлович, Дж. Бранкович, П. Джулианац, В. Петрович, Й. Раич и др., в Чехия – Г. Добнер и Й. Добровски; исторически трудове се появяват в Полша, Русия, Украйна. Тяхното въздействие е особено силно, особено в поробените народи (Динеков 1963: 11/ Dinekov 1963: 11).

Знайно е, че „Царството на славяните“ на М. Орбини от 1601 и руската преводна версия на „Църковните анали“ на Ц. Бароний, издадена под заглавието „Деяния церковная и гражданская“ през 1719 г., са двата основни чужди извора в Паисиевата история. Познаването на тези извори не е привилегия единствено на Паисий, а е явление с общославянски размах – един контекст, който Динеков описва по начина:

За големия интерес, който е съществувал в славянските страни към съчинението на Бароний, свидетелстват не само преводите на полски и руски, но и преводът, който прави през XVIII в. сръбският писател Г. Ст. Венцлович (той превежда полското издание на Петър Скарга). Следователно Паисий съвсем не попада случайно на своя извор (Динеков 1963а: 17/ Dinekov 1963а: 17).⁹

Траен е интересът на Динеков и към въпросите за връзките на Паисий с предходната книжовна традиция (Софийската книжовна школа, летописните бележки, дамаскинарите, католическите книжовници). В този аналитичен периметър ще открие статии като: „Движение на идеите в българската литература през втората половина на XVIII в.“ (Динеков 1963г/ Dinekov 1963g), „Дамаскините и езикът на българската възрожденска литература“ (Динеков 1977а/ Dinekov 1977а), „Ръкописната книга в историята на културата“ (Динеков 1988а/ Dinekov 1988а), „Из историята на българския книжовен език през XVIII – XIX век“ (Динеков 2001б/ Dinekov 2001b), „Паисий Хилендарски в развитието на българската литература“ (Динеков 2007б/ Dinekov 2007b) и др. Динеков открива връзки на Паисий с книжовника Йосиф Брадати и интереса му към съдбата на народа, също и докосване до патриотичните послания на Жефарович. Извън тези връзки, които са естествени в условията на преход от старата към новата литература, убедително настоява Динеков:

... ще бъде коренно погрешно да се смята, че делото на Паисий се състои в до-развиване на тия традиции, че насоката на неговата дейност се определя от дотогавашното литературно развитие. Паисий е новатор в българската литература, той поставя началото на качествено нов етап, неговата „История славеноболгарская“ представя ярко, качествено ново литературно явление. [...] Въпросите, които поставя Паисий в своя труд, са нови за българската литература (Динеков 2007б: 63; 65/ Dinekov 2007b: 63; 65).

⁹ По темата вж. Динеков 1963г/ Dinekov 1963g.

Правомерно звучи и изводът, предложен от българския учен:

В сравнение с дамаскинарите Паисий действително разширява концепцията за функциите на езика и обществото и литературата (Динеков 2001б: 222/ Dinekov 2001b: 222).

Като принос за развитието на българското паисиезнание бих посочила въвеждането в българската наука от акад. Динеков на документите, издирени от скопския професор Харалампие Поленакович (Поленакович 1966/ Polenakovich 1966). Динеков ги представя във варианта, в който са въведени в сръбската наука, в статията си „Някои въпроси около делото на Паисий Хилендарски“ (Динеков 1969б/ Dinekov 1969b). Тъй като въпросът е особено съществен, защото след смъртта на Динеков тази проблематика има и продължение, ще цитирам фактите. Става дума за:

- Решение (29.09.1767) с автограф на Паисий Хилендарски. Решението е на хилендарското братство. То допуска разделянето на две на частицата от Светия Кръст – притежание на Хилендарския манастир (Поленаковић 1966: 175/ Polenakovich 1966: 175). Съвременната сигнатура на документа е Хил. арх. 1767/9 (Пеев 2017: 209/ Peev 2017: 209).

- Писмо автограф от о. Паисий (12.08.1773). Адресирано е до проигумен о. кир Стефан в Солун. Съобщава се за кораб с дървен материал, който о. Паисий очаква (Поленаковић 1966, 175-176/ Polenakovich 1966: 175-176). Съвременната сигнатура е Хил. арх. 1773/4 (Пеев 2017: 211/ Peev 2017: 211).

- Разписка (20.07.1775) за 500 гроша, отпуснати на о. Паисий от манастирския събор. Документът е подписан от о. Висарион. Удостоверява, че Паисий е на таксид в Куч (Поленаковић 1966, 175-176/ Polenakovich 1966: 175-176). Съвременната сигнатура е Хил. арх. 1775/1 (Пеев 2017: 212/ Peev 2017: 212).

- Писмо (29.03.1775). Адресатът е о. Паисий, намиращ се тогава в Куч. Адресантът е Стоянчо Ваклинович от София (Поленаковић 1966, 175-176/ Polenakovich 1966: 175-176). Съвременната сигнатура на документа е Хил. арх. 1775/8 (Пеев 2017: 213/ Peev 2017: 213).

Убедително звучи Динековият упрек за съществените пропуски, допуснати от Х. Поленакович, тъй като някои от документите са представени частично, не е разчетено цялостно и съдържанието им, не са публикувани и фотоснимки (Динеков 1969б: 168-171/ Dinekov 1969b: 168-171). Макар че и тогава, и сега, в Света гора са допускали и допускат поклонници мъже, т.е. Динеков лично е могъл да проучи документацията, той не е сторил това, а липсите в изнесеното от Х. Поленакович са отстранени едва през 2017: съдържанието на ръкописите вече е публикувано цялостно, с наборен текст, със снимки и анализи (Пеев 2017б/ Peev 2017b). По повод последното свидетелство Д. Пеев застъпва хипотеза, че е възможно Паисий да е живял и след 1773 г. – досега най-разпространена бе представата, че е починал именно през 1773 г. Пеев отстоява, че Паисий е имал и две сестри, женени в София, за които науката не бе известна досега; имал е и племенник, казвал се е Стоянчо Ваклинович – син на една от софийските му сестри – също неизвестна досега информация (Пеев 2017б/ Peev 2017b).

III.3. „История славянобългарска“

Най-сериозно място в проучванията на Динеков заема самата „История славянобългарска“.¹⁰ Заглавието на Паисиевата книга се вписва в по-общите изследвания, пос-

¹⁰ Ученият изписва заглавието по-често като „История славеноболгарская“; по-рядко като „Славеноболгарская история“.

ветени на особеностите на възрожденския литературноисторически процес, които вече посочих в горния параграф, също и в статии с конкретни научни задачи върху „История славянобългарска“. По-важни сред тях са: „Паисий Хилендарски и неговата „История славянобългарска“ (Динеков 1963a/ Dinekov 1963a), „Първобраз, преписи и преправки на Паисиевата история“ (Динеков 1963b/ Dinekov 1963b), „По-важни издания, изследвания и статии“ (Динеков 1963в/ Dinekov 1963v), „Човекът в „История славянобългарска“ (Динеков 1977b/ Dinekov 1977b), „И пазете я да не изчезне“ (Динеков 1982b/ Dinekov 1982b) и др. Като сполука бих изтъкнала тезата, защитена от Динеков, за езика на „История славянобългарска“. Когато пише статията си „Из историята на съвременния български език“ (1985), в науката отдавна се водят спорове дали началото на новобългарския език трябва да се свързва с дамаскинарите, или с Паисиевата книга, или с „Буквар с различни поучения“ на Петър Берон. Отношение в дебата вземат учени като Беню Цонев, Иван Шишманов, Боян Пенев, Любомир Андрейчин, Михаил Арнаудов, Григорий Венедиктов и др. Динеков цитира прецизно известната му библиография по темата, но не взема страна в дискусиите:

Моята задача не е да навлизам в сложната дискусия, нито да давам свое мнение по този толкова труден проблем. Искам само да изясня някои обстоятелства от външната история на литературния език през XVIII век. Касае се преди всичко за връзката между развитието на езика и развитието на литературата и културата (Динеков 2001: 218/ Dinekov 2001: 218).

Онова, което е съществено в случая, е, че ученият изследва езика на „История славянобългарска“, но не като граматика, а като концепция, в която важни са отношенията: език – история, език – национална определеност, език – бъдеще.

В най-ранния етап на българското Възраждане авторът на „История славянобългарска“ – пише Динеков – поставя този въпрос с цялата му широта, в цялата му сложност със забележителна яснота, категоричност и настойчивост. Той изхожда не само от историята, която се старее да опознае добре, но и от съвременния опит на борбата за запазване на родния език. В миналото и в настоящето открива една и съща закономерност: дълбока връзка между езика и народната съдба. Това е едно от най-големите открития на българската национална мисъл през XVIII век. (Динеков 2001b: 225/ Dinekov 2001b: 225)

Според Динеков възгледите на Паисий за езика са неделима част от неговата цялостна идеология. Отношението му към езика, твърди с основание ученият, е осъзнато теоретически и е формулирано ясно. Изводите, до които достига Паисий, настоява се в публикацията, са (обобщавам ги, като следя отблизо Динековото автентично слово):

- Говоримият език трябва да бъде положен в основата на литературния – така премислена „История славянобългарска“ говори ясно, достъпно, с език, който разгръща Паисиевата „идейно-обществена програма“ (Динеков 2001b: 222/ / Dinekov 2001b: 222).

- При създаването на литературния език Паисий не подценява и ролята на книжовната традиция, той я приема като „единство между живата реч и традицията“ (Динеков 2001b: 223/ Dinekov 2001b: 223).

- В своята историческа книга монахът:

...свързва категорично въпроса за езика с въпроса за националното съзнание, с борбата за запазване на народността, с програмата на национално-освободителното движение, с патриотизма и демократизма. [...] Паисий отива и още по-далеч, изтъква връзката на езика не само с книжовността и културата, което е на-

пълно естествено, но и с народния бит и обичаи, със специфичните национални черти (Динеков 2001б: 223/ Dinekov 2001b: 223).

• От Паисий нататък връзките език – народност, език – история, език – култура, език – национална съдба стават силно значими:

В най-ранния етап на българското Възраждане авторът на „История славено-българская“ поставя този въпрос с цялата му широта, в цялата му сложност със забележителна яснота, категоричност и настойчивост. Той изхожда не само от историята, която се старае да опознае добре, но и от съвременния опит на борбата за запазване на родния език. В миналото и в настоящето открива една и съща закономерност: дълбока връзка между езика и народната съдба. Това е едно от най-големите открития на българската национална мисъл през XVIII век. (Динеков 2001б: 225/ Dinekov 2001b: 225)

И днес звучи актуално мисълта, че приемствеността на езика на Паисиевата история в езиковата практика на деветнадесети век не е граматическа, тя е идеологическа и социална, а следовниците на Паисий възприемат главно неговия емоционален стил (Динеков 2001б: 225/ Dinekov 2001b: 225).

Динеков обсъжда Паисиевата История и в периодизацията си на възрожденския литературноисторически процес. Според него:

Първият период започва с едно ярко, силно въздействащо произведение – „История славеноболгарская“, която представя програма на национално-освободителното движение. Близки по материал до нея са и още две други произведения – Зографската история и историята на йеросхимонах Спиридон. И след това до края на века не се явява нищо забележително освен преписите на Паисиевата история. Вижда се колко трудно си пробива път новото, колко мъчно се правят нови и решителни стъпки напред. През същите тия последни десетилетия на XVIII в. старите литературни традиции продължават количествено да господстват, но не вече те дават образ на епохата. Паисий е начертал нов път и нови задачи и те неизбежно ще победят (Динеков 2007а: 46/ Dinekov 2007a: 46).

Новият път, начертан от Паисий, вярно отстоява акад. Динеков, макар и трудно прокарван, е пътят, извървян и от преписвачите му, които още, докато е жив, започват да преписват новаторската му книга: нито един дамаскин, нито една от преписваните по същото време богослужебни книги няма такава съдба.

С основание като новаторски е определен и стилът на книжицата на Отец Паисий:

„История славеноболгарская“ далеч надхвърля задачите, формите на изложение, композицията, стила на едно историческо съчинение. За нас това е една творба, предназначена за широка, народна аудитория; фактите са подбрани с оглед на тяхното по-могъщо въздействие върху читателите; изложението на фактите е силно актуализирано, подчинено е на една основна идея, която се разкрива по пътя на темпераментната полемика; разказът е емоционално наситен, дълбоко развълнуван и напрегнат. Стилът на творбата се отличава с живот и естественост, дори с известен лиризъм, а също представя значителен интерес като момент в развитието на нашия стил и език. Като се вземат предвид и преценят всички тези особености, ние не можем да не дойдем до заключение, че всъщност тук се касае за ярко публицистично произведение. С пълно право трябва да определим Паисий като основател на новата българска публицистика; неговият

труд влиза в историята на литературата (Динеков 1969б: 152/ Dinekov 1969b: 152).

И при анализа на Паисиевата книга, Динеков допуска слабости. Могат да бъдат открити в цялостната концепция на статията „Човекът в „История славеноболгарская“. Отразеното в нея е последователно отрицание на иначе системно застъпената в Паисиевата книга богословска тема. Това опорочава изводите, предложени от Динеков, в очертаната аналитична посока:

Паисий е първият мислещ по светски начин човек в българската литература; монашеското му облекло няма голямо значение в случая. Неговото светско мислене се проявява не само в поставянето на най-актуалните проблеми (някои от тях присъстват и у предходниците и съвременниците му), но преди всичко в новото им изясняване и решаване. Паисий пристъпва към тях не от гледището на християнските морални норми – тази позиция за него е безвъзвратно остаряла, а от гледището на обществените и народните интереси. Никаква нравствено религиозна проповед не може да „спаси“ народа, потънал в робство, невежеството, идейната безпътница, не може да му посочи път за изход, не може да му начертае програма за бъдещето. (Динеков 1977: 81).

Да се отхвърля ролята и значението на християнските морални норми в Паисиевата книга е недалновидно, но е в угода на тогавашния политически режим. И не само защото Паисий е монах. А и защото в „История славянобългарска“ има сериозен набор от библейски микросюжети, заети както от Стария, така и от Новия завет. Има го и Христос, има го и Ной, с цялото му родословие, има го и Неврот (библейският Нимрод), а техният път през историческото повествование на Паисиевата книга се следи в развитие. Как по друг начин може да се обясни изборът на Паисий да обвърже произхода на българите с праотеца Ной – богообичания, богоизбрания чрез него да пребъде човечеството след Потопа. Знайно е, че Паисий ползва чужди извори, но не в първоначалния им словесен образ, а ги превежда на онзи културен език, който ще покаже на българите, че са избрани от Бог. Също като Ной! И как (извън християнската догма) може да се обясни изразеното:

Дивни са божиите съдби [отсъждания, бел. моя – М. Кр.] и неизследима бездна е Неговата воля [...] при управлението на този свят и промисълът, с който ръководи царствата в него – раздава ги, променя ги, предава ги [от ръка на ръка]; когато иска ги погубва и отново ги възстановява. Понякога ни се струва, че сякаш не го е грижа за нас и като че ни е предал на безконечна забрава. Но не е така. От историите и летописанията на евреите може да се узнае колко пъти ги е предавал на плен и разорение и отново ги е събирал и е укрепвал царството им. Така и сега се вижда, че Източното гръцко царство и българското са отпаднали [от Него]. И ни се струва, че завинаги са отхвърлени и забравени от Бога. Но кой ще постигне ума Господен [...] или кой ще проумее волята Му! [...]. Току виж пак събере и въздигне разпръснатите и изцели съкрушените [...] по начин, по който Сам той знае в светите Свои съдби [отсъждания, бел. моя – М. Кр.] (ИС 2012: 55/ IS 2012: 55).

Внимание заслужава и практическата дейност на Динеков, свързана с превода му на историческото съчинение на Паисий от черковнославянски на съвременен български език (ИС 1938/ IS 1938). С този превод и публикуването му всъщност започва системният научен интерес на П. Динеков към „Паисиада“. Съвсем права е Светлина Николова, когато твърди, че съвременният българин познава „История славянобългар-

ска“ чрез постигнатия ѝ „езиков облик“ в превода на Динеков (Николова, С. 2007: 664/ Nikolova, S. 2007: 664). За съжаление не звучи чак дотам правдоподобно другото твърдение на изследователката:

Така българското общество има шанса да се запознава и досега с Паисиевата история чрез изящния и богат език на П. Динеков, предаващ обаче адекватно оригинала на хилендарския монах (Николова 2007: 664/ Nikolova, S. 2007: 664).

Че нещата не стоят точно така, се доказва от текстологичната съпоставка на автографа на Паисий и превода на Динеков. „Препъни камъчето“ в случая е именно „изящният и богат език“ на преводача, който му е попречил да преведе адекватно от край до край оригиналното Паисиево слово. Ако трябва да преценим обективно, от позициите на развитието на академичното Паисиезнание по времето на П. Динеков, ще отбележа, че преводът определено не е академичен. До това време Йордан Иванов вече е публикувал Паисиевия автограф с наборен текст, в който са съхранени черковнославянските вокали (ятова гласна, носови вокали, осморичното и десетиричното „и“ и др.), годините се дават с буквени означения и титли – едно академично издание, което и тогава, а и до днес се ползва с респект от изследователите паисиеведи, но пък би затруднило неспециалистите. Това, което постига Динеков пък е, превеждайки Паисиевата история, той създава адаптация, олитературена версия, предназначена главно за масова потребителска. Рикардо Пикио определя същата преводна версия на Динеков като „превод-интерпретация“ (Пикио 1993: 645/ Pikió 1993: 645). Ако тази е била главната цел на преводача Динеков, тя наистина е завоювана: преводът прави „История славянобългарска“ публична книга, достъпна за всеки обикновен тогавашен читател. Не е добър обаче изборът на „учениците“ на Динеков да вграждат именно неговия превод и в академични издания като: „История славянобългарска. Зографска чернова, 1762 г.“ (ИС 1998/ IS 1998); „История славянобългарска 1762. Препис-белова от Паисиевия автограф“ (ИС 2003/ IS 2003). Бедата в случая е в това, че преведената от Динеков „История славянобългарска“ нарушава и идеологическата концепция на Паисиевия оригинал. Ще дам един пример. В превода на Динеков на съвременен български език четем:

От Адама до Давида и праведния Йоаким, Йосиф Годеник [на света Богородица], колкото праведни и свети праотци и патриарси имаше и се нарекоха велики на земята и пред бога, никой от тях не беше търговец или прехитър и горделив човек, както сегашните хитреци, които ти имаш на почит и им се чудиш и се влачиш по техния език и обичай (Динеков 1963б: 30/ Dinekov 1963b: 30).

В оригиналната „История славянобългарска“ преведеният от Динеков текст звучи различно:

ѿ аѡама до даѡида ї праведнаго їѡакима. ѿѡсифа ѡѡрѡченїка колїко кїѡа праведнї и стїѡ пророци патріарси нарекоха се велїки на земли. и предъ бѡгѡ. не беше ѿ нїѡхъ нїкоу трѡговецѡ илї прехїтрѡ и горделивѡ како сегашнї хїтрци цю гї тї имашѡ за почесѡтъ и чѡдиш се ѡ нїѡхъ и влачишѡ се на нїѡхѡвъ языкѡ ї ѡвнчан (Зогр. № 43: л. 4v/ Zogr. № 43: l. 4v).¹¹

У Паисий образът на Светата дева отсъства от мъжкия ред на старозаветните отци: доминанта – не само в този цитатен фрагмент, а в целия текст, е мъжкото присъст-

¹¹ Цитира се по ИС 2012: 62/ IS 2012: 62. Отстранени са точките, които Паисий поставя след отделните думи.

вие. За Отец Паисий са важни отците („от Адама... до Йосифа обрученика“, Христос, Ной, царете, патриарсите, архиеереите, светите братя Кирил и Методий). Концепцията на текста, първосъчинен от монаха, е патрицентрична, затова вписването на Богородица в мъжкия ред от преводача, води до концептуален разрыв, този преводачески жест в случая „наранява“ текста „отвътре“ (Кръстева 2008/ Krasteva 2008). При съпоставка на оригинала на „История славянобългарска“, олитературения превод на Динеков и превода от текста, критическо издание от 2012 г., ще стане видно колко дълбоко е разминаването между книгата на Паисий и версията на преводача Динеков.¹² В критическото издание на „История славянобългарска“ от 2012 г. вече четем:

от Адам до Давид и праведния Йоаким, и Йосиф Обрученик колко праведни и светци имаше, [колко] пророци и патриарси [и колко] се нарекоха велики на земята и пред Бога. Никой от тях не беше търговец или многоучен и горделив като сегашните умници, дето ги почитах и им се дивих, и се влачих по техния език и обичай“ (ИС 2012/ IS 2012).

И тук има квадратни скоби, каквито се поставят при превод на текстове от старобългарски и черковнославянски език, за да се поясни смисълът, но в случая в превода от 2012 г. те са поставени на подходящите места, а образът на Светата Дева, който е концептуален, отсъства съвсем правомерно. Откритото разминаване между оригинала и превода му от Динеков не е единственото. За да не бъде обвинена в некомпетентност, ще приведа цитатен фрагмент и от Р. Пикио, който потвърждава тезата ми за концептуални несъответствия между същинската „История славянобългарска“ и превода ѝ от Динеков. Р. Пикио – изтъкнат познавач на средновековната култура и на историческата книга на Паисий, констатира:

Не намирам, че трябва да приема предложеното в превода на съвременен български, направен от Петър Динеков, четене: „от руски прости речи преведох на български и славянски прости речи.“ Чрез думите „... преведох на български и славянски прости речи“ се признава съществуването на „български прости думи“ и на „славянски прости думи“, а това според мене е в противоречие и с реалното значение на „прости речи“, и с конкретното значение на прилагателните български и словенски, както и с предхождащото прилагателно *ръскѣй*, което се отнася също така до „прости речи“. Веднага ще подчертая, че затруднението произтича от израза „славянски прости речи“ в предложението от Динеков превод-интерпретация, защото самото понятие славянски език, отразявайки църковнославянския, не може да се отъждестви с народен език, т.е. прости речи (Пикио 1993: 175-176/ Pikio 1993: 175-176).

Наблюденията на Р. Пикио се отнасят до преведеното от Динеков по начина:

Аз Паисия, йеромонах и проигумен хилендарски, събрах и написах, от руските прости речи преведох на българските и славянски прости речи (Динеков 1963а: 99/ Dinekov 1963a: 99).

¹² За текста критическо издание на автографа на Паисий вж. Дринов 1886/ Drinov 1886. Мечтата на Дринов се подлавя от големите познавачи на Паисий като Н. Начов, Ал. Т.-Балан, В. Златарски, Б. Пенев, Б. Ст. Ангелов, Б. Райков, И. Тодоров и др. (Тодоров 1971/ Todorov 1971). Динеков остава настрана от тази академична задача, никъде в публикациите му, посветени на Паисий, това не се обсъжда. Вероятно затова преводът му не е така успешен.

В текста критическо издание на „История славянобългарска“ преводът има друг словесен образ:

Аз, Паисия, йеромонах и проигумен хилендарски, събрах и написах [тази историйца, като] от прости речи руски обърнах [източниците си] на прости речи български и на славянски. (ИС 2012: 359, подчертано от преводача – Д.П./ IS 2012: 359, podchertano ot prevodacha – D.P.)

Така пък звучи оригиналното Паисиево слово:

Ѧзъ паісіѦ ієромонахъ и проигѡмєнь хиландѦрскі съвокрѡпихъ и написахъ ѿ рѣскѣ рѣчѣ прѣстѣи ѡвратихъ на вѡлгарскі прѣстѣи рѣчи и словѣнскі (Зогр. № 43: л. 82r/ Zogr. № 43: l. 82r).

В случая „прости речи руски“ Паисий възприема в смисъла на тогавашния разговорен руски език, на който се прави превода на „Царството на славяните“ на Орбини (Дел’Агата 1999: 175-176/ Del’Agata 1999: 175-176), докато „славянски“ пък назовава разбирането церковнославянски, актуален по неговото време (Пикио 1993: 651-653/ Pikió 1993: 651-653).

Заключителни думи

Да се пише за Динеков е и лесно, но и нелеко. Лесно е, защото езикът му е четивен, логичен, не създава теоретични изпитания. А и основните акценти от статиите му непрекъснато се повтарят: веднъж научил ги, читателят ги открива отново и отново в статии с различни заглавия, но с общи опори. Трудното идва с решението за преоценка, когато се появи и питането: доколко едно така обемно дело, посветено на „Паисиада“, е приносно в резултатите си? В търсене на възможните отговори се позовавам на споделеното от Йорданка Холевич:

Академик Петър Динеков не спадаше към типа кабинетен учен. А и широката му изследователска, преподавателска, обществена и публицистична дейност не му даваха възможност за това. Научното му мислене не се насочваше към монографията, към голямата студия. То като че ли забързано следваше новото, стремеше се да обземе необхватността на необятното. Затова и основният жанр на книгите му беше сборник от статии. Признати или не, високомерно нецитирани от позициите на някакво псевдоноваторство, трудовете на Петър Динеков продължават да осветляват „хилядолетното единство на българската литература и култура“, да търсят мястото им в света на балканските и славянските народи (Холевич 2001: 17/ Holevich 2001: 17).

Не зная доколко тази оценка е обективна, не се ангажирам с цялата българска литература и култура, с връзките и мястото ѝ в света. Но уверено твърдя, че не е много онова, което Динеков е заявил върху иначе многото страници, посветени на „Паисиада“, което днес може да се цитира в съвременното академично паисиезнание. Прекалено абстрактно звучат например обобщенията му, защото не могат винаги да се впишат в конкретиката на възрожденския литературноисторически процес. Българското възрождане търси себе си, процесът е динамичен, всяко десетилетие идва с нещо качествено ново. Затова генерализациите на Петър Динеков никак не прилягат на културната кройка на възрожденското време. Възраждането изисква прецизна работа с фактите, с оригиналните книги, с ръкописите, каквито Динеков не цитира, макар че прави и опис на „Паисиада“ (Динеков 1963б/ Dinekov 1963b). Друга обща слабост на академичния му

поглед върху „Паисиада“ е честото поставяне на многобройни въпроси: ученият препоръчва да се изследва една или друга проблематика, но как точно – остава извън вниманието му.

Като представя важните събития от живота на П. Динеков, С. Николова доверява някак „интимно“:

Големият обществен катаклизъм през 1944 го заварва на доцентска длъжност в Софийския университет с 475 отпечатани литературнокритически, научни, научнопопулярни трудове, рецензии и обзори. За да разберем какъв стрес е представлявала в неговия живот промяната в общественото устройство, трябва да се обърнем към публикациите му. Той, който цяло десетилетие без изключение публикува по двайсетина статии годишно, изведнъж, през 1944 г., се оказва само с три публикации (Николова, Св. 2007: 666/ Nikolova, S. 2007: 666).

Естествено е да се запитам дали такова количество публикации, изработвани само за година, в продължение на години, винаги дава и качество. Студията остава отворена в заявените смисли. Вярвам, че времето, което идва след нас, ще я допише. И ще покаже дали откритото сега има своите сериозни основания.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 1961: *Ангелов, Б.* История славянобългарска. Никифоров препис от 1772. София: Наука и изкуство (Angelov 1961: *Angelov, B.* Istoria slavyanobalgarska. Nikiforov prepis ot 1772. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Ангелов 1966: *Ангелов, Б.* Рилска преправка на „История славянобългарска“. София: БАН (Angelov 1966: *Angelov, B.* Rilska prepravka na „Istoria slavyanobalgarska“. Sofia: BAN).
- Ангелов 1985: *Ангелов, Б.* Паисий Хилендарски. София: Наука и изкуство (Angelov 1985: *Angelov, B.* Paisiy Hilendarski. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Архив 2012: Пътеводител по фондовете от личен произход, съхранявани в Централния държавен архив. Част I, А – Й. Съставители В. Гюзелев, Г. Марков, Д. Дойнов, Пл. Митев, Ст. Андреев. – В: Архивни справочници. София: Държавна агенция „Архиви“, Централен държавен архив, 272-276 (Arhiv 2012: Patevoditel po fondovete ot lichen proizvod, sahranyavani v Tsentralniya darzhaven arhiv. Chast I, A – Y. Sastaviteli V. Gjuzelev, G. Markov, D. Doynov, Pl. Mitev, St. Andreev. – In: Arhivni spravochnici. Sofia: Darzhavna agentsia „Arhivi“, Tsentralen darzhaven arhiv, 272-276).
- Атанасов 1866: *Атанасов, К.* Кратко описание на светите двадесет манастири в Атонската гора: Заради поклонниците що идат на Света Гора, и за ония които желаят да знаят чудесата що са по Светогорските манастири. Издал Константин Атанасов от Щип. Издание трето. Цариград, Везир хан Н 20. В печатницата на Т. И. Дивитчияна. 1866 (Atanasov 1866: *Atanasov, K.* Kratko opisanie na svetite dvadeset manastiri v Atonskata gora: Zaradi poklonnicite shto idat na Sveta Gora, i za oniya koito zhelayat da znayat chudesata shto sa po Svetogorskite monastiri. Izdal Konstantin Atanasov ot Shtip. Izdanie treto. Tsarigrad, Vezir han N 20. V pechatnitsata na T. I. Divitchiyana. 1866).
- Войников 1969а: *Войников, Д.* Истинското родолюбие. – В: Дунавската зора, 2, № 49, 08.12.1869 (Voynikov 1969a: *Voynikov, D.* Istinskoto rodolyubie. – In: Dunavskata zora, 2, Nr. 49, 08.12.1869).

- Войников 1969б: *Войников, Д.* Великата идея на българите. – В: Дунавска зора, г. 2, № 51, 24.12.1869 (Voynikov 1969a: *Voynikov, D.* Velikata ideya na balgarite. – In: *Dunavska zora*, g. 2, Nr. 51, 24.12.1869).
- Георгиев 2020: *Георгиев, Хр.* Големият учен акад. Петър Динеков мери ръст с Ботев и Хербст. Големият учен е бил и блестящ публицист, малцина знаят това. – В: Черно на було 5, 09.01.2020, извлечено на 04.11.2020 от: <https://www.duma.bg/akad-petar-dinekov-meri-rast-s-botev-i-herbst-n206598> (Georgiev 2020: *Georgiev, Hr.* Golemiyat uchen akad. Petar Dinekov meri rast s Botev i Herbst. Golemiyat uchen e bil i blestyasht publitsist, maltsina znayat това. – In: *Cherno na bialo* 5, 09.01.2020, izvlecheno na 04.11.2020 от: <<https://www.duma.bg/akad-petar-dinekov-meri-rast-s-botev-i-herbst-n206598>>)
- Дел'Агата 1999: *Дел'Агата, Д.* Паисий Хилендарски и Мавроубир (Мавро Орбини). – В: *Дел'Агата, Д.* Студии по българистика и славистика. София: Лик, 165-176 (Del'Agata 1999: *Del'Agata, D.* Paisiy Hilendarski i Mavroubir (Mavro Orbini). – In: *Del'Agata, D.* Studii po balgaristika i slavistika. Sofia: Lik, 165-176).
- Динеков 1963а: *Динеков, П.* Паисий Хилендарски и неговата „История славянобългарска“. – В: Петър Динеков. Паисий Хилендарски. Славянобългарска история. Издава се за двестагодишнината от написването ѝ. Под редакцията на Петър Динеков. София: Български писател, 7-18. (Dinekov 1963a: *Dinekov, P.* Paisiy Hilendarski i negovata „Istoriya slavyanobalgarska“. – In: *Paisiy Hilendarski. Slavyanobalgarska istoria. Izdava se za dvestagodishninata ot napisvaneto i. Pod redaktsiata na Petar Dinekov. Sofia: Balgarski pisatel, 7-18).*
- Динеков 1963б: *Динеков, П.* Първообраз, преписи и преправки на Паисиевата история. – В: Паисий Хилендарски. Славянобългарска история. Издава се за двестагодишнината от написването ѝ. Под редакцията на Петър Динеков. София: Български писател, 121-130 (Dinekov 1963b: *Dinekov, P.* Parvoobraz, prepisi i prepravki na Paisievata istoria. – In: *Paisiy Hilendarski. Slavyanobalgarska istoria. Izdava se za dvestagodishninata ot napisvaneto i. Pod redaktsiata na Petar Dinekov. Sofia: Balgarski pisatel, 121-130).*
- Динеков 1963в: *Динеков, П.* По-важни издания, изследвания и статии. – В: Паисий Хилендарски. Славянобългарска история. Издава се за двестагодишнината от написването ѝ. Под редакцията на Петър Динеков. София: Български писател, 139-144 (Dinekov 1963v: *Dinekov, P.* Po-vazhni izdaniya, izsledvaniya i statii. – In: *Dinekov, P.* Paisiy Hilendarski. Slavyanobalgarska istoria. Izdava se za dvestagodishninata ot napisvaneto i. Pod redaktsiata na Petar Dinekov. Sofia: Balgarski pisatel, 139-144).
- Динеков 1963г: *Динеков, П.* Движение на идеите в българската литература през втората половина на XVIII в. – В: Петър Динеков. Литературни въпроси. София: Народна култура, 121-134 (Dinekov 1963g: *Dinekov, P.* Dvizhenie na ideite v balgarskata literatura prez vtorata polovina na XVIII v. – In: *Petar Dinekov. Literaturni vaprosi. Sofia: Narodna kultura, 121-134).*
- Динеков 1963д: *Динеков, П.* Марин Дринов и българската литература. – В: Петър Динеков. Литературни въпроси. София: Народна култура, 303-314 (Dinekov 1963d: *Dinekov, P.* Marin Drinov i balgarskata literatura. – In: *Petar Dinekov. Literaturni vaprosi. Sofia: Narodna kultura, 303-314).*
- Динеков 1963е: *Динеков, П.* Основни черти на старата българска литература. – В: Петър Динеков. Литературни въпроси. София: Народна култура, 135-150 (Dinekov 1963e: *Dinekov, P.* Osnovni cherti na starata balgarska literatura. – In: *Petar Dinekov. Literaturni vaprosi. Sofia: Narodna kultura, 135-150).*

- Динеков 1969а: Динеков, П. Из руско-българските литературни връзки през XVI – XVIII век. – В: Петър Динеков. Из историята на българската литература. София: Наука и изкуство, 120-139 (Dinekov 1969a: *Dinekov, P. Iz rusko-balgarskite literaturni vrazki prez XVI-XVIII vek.* – In: Petar Dinekov. *Iz istoriata na balgarskata literatura.* Sofia: Nauka i izkustvo, 120-139).
- Динеков 1969б: Динеков, П. Някои въпроси около делото на Паисий Хилендарски. В: Петър Динеков. Из историята на българската литература. София: Наука и изкуство, 140-173 (Dinekov 1969b: *Dinekov, P. Nyakoi vaprosi okolo deloto na Paisiy Hilendarski.* In: Petar Dinekov. *Iz istoriata na balgarskata literatura.* Sofia: Nauka i izkustvo, 140-173).
- Динеков 1969в: Динеков, П. Развитие на жанровете в литературата на Възраждането. В: Петър Динеков. Из историята на българската литература. София: Наука и изкуство, 174-188 (Dinekov 1969v: *Dinekov, P. Razvitie na zhanroвете v literaturata na Vazrazhdaneto.* In: Petar Dinekov. *Iz istoriata na balgarskata literatura.* Sofia: Nauka i izkustvo, 174-188).
- Динеков 1972: Динеков, П. Отношението на Паисий Хилендарски към въпроса за езика. – В: Петър Динеков. Историческа съдба и съвременност. София: Наука и изкуство, 149-158 (Dinekov 1972: *Dinekov, P. Otnoshenieto na Paisiy Hilendarski kam vaprosa za ezika.* – In: Petar Dinekov. *Istoricheska sadba i savremennost.* Sofia: Nauka i izkustvo, 149-158).
- Динеков 1977а: Динеков, П. Дамаскините и езикът на българската възрожденска литература. – В: Петър Динеков. При изворите на българската култура. София: Наука и изкуство, 69-72 (Dinekov 1977a: *Dinekov, P. Damaskinite i ezikat na balgarskata vazrozhdenska literatura.* – In: Petar Dinekov. *Pri izvorite na balgarskata kultura.* Sofia: Nauka i izkustvo, 69-72).
- Динеков 1977б: Динеков, П. Човекът в „История славянобългарска“. – В: Петър Динеков. При изворите на българската култура. София: Наука и изкуство, 73-91 (Dinekov 1977b: *Dinekov, P. Chovekat v „Istoria slavyanobalgarska“.* – In: Petar Dinekov. *Pri izvorite na balgarskata kultura.* Sofia: Nauka i izkustvo, 73-91).
- Динеков 1977в: Динеков, П. Великото сърце на Светогореца. – В: Петър Динеков. При изворите на българската култура. София: Наука и изкуство, 92-99 (Dinekov 1977c: *Dinekov, P. Velikoto sartse na Svetogoretsa* – In: *Pri izvorite na balgarskata kultura.* Sofia: Nauka i izkustvo, 92 – 99).
- Динеков 1977г: Динеков, П. Паисий Хилендарски и Доситей Обрадович. – В: Петър Динеков. При изворите на българската култура. София: Наука и изкуство, 100-106 (Dinekov 1977g: *Dinekov, P. Paisiy Hilendarski i Dositey Obradovich.* – In: Petar Dinekov. *Pri izvorite na balgarskata kultura.* Sofia: Nauka i izkustvo, 100-106).
- Динеков 1977д: Динеков, П. Необикновената личност на Паисий Хилендарски. – В: Петър Динеков. При изворите на българската култура, София: Наука и изкуство, 107-114 (Dinekov 1977d: *Dinekov, P. Neobiknovenata lichnost na Paisiy Hilendarski.* – In: Petar Dinekov. *Pri izvorite na balgarskata kultura,* Sofia: Nauka i izkustvo, 107-114).
- Динеков 1980: Динеков, П. Български фолклор. Част първа. София: ДП „Тодор Димитров“, 1980 (Dinekov 1980: *Dinekov, P. Balgarski folklor. Chast parva.* Sofia: DP „Todor Dimitrov“).
- Динеков 1982а: Динеков, П. Особености на литературното развитие през епохата на Възраждането. – В: Петър Динеков. Литература и култура. София: Наука и изкуство, 91-104 (Dinekov 1982a: *Dinekov, P. Osobenosti na literaturnoto razvitie prez epochata na Vazrazhdaneto.* – In: Petar Dinekov. *Literatura i kultura.* Sofia: Nauka i izkustvo, 91-104).

- Динеков 1982б: Динеков, П. И пазете я да не изчезне. – В: Петър Динеков. Литература и култура. София: Наука и изкуство, 105-115 (Dinekov 1982b: *Dinekov, P. I pazete ya da ne izchezne.* – In: Petar Dinekov. *Literatura i kultura.* Sofia: Nauka i izkustvo, 105-115).
- Динеков 1988а: Динеков, П. Ръкописната книга в историята на културата. – В: Петър Динеков. По следите на българската литература и наука. София: Наука и изкуство, 97-109 (Dinekov 1988a: *Dinekov, P. Rakopisnata kniga v istoriata na kulturata.* – In: Petar Dinekov. *Po sledite na balgarskata literatura i nauka.* Sofia: Nauka i izkustvo, 97-109).
- Динеков 1988б: Динеков, П. Любомир Милетич в моите студентски спомени. – В: Петър Динеков. По следите на българската литература и наука. София: Наука и изкуство, 121-135 (Dinekov 1988b: *Dinekov, P. Lyubomir Miletich v moite studentski spomeni.* – In: Petar Dinekov. *Po sledite na balgarskata literatura i nauka.* Sofia: Nauka i izkustvo, 121-135).
- Динеков 1988в: Динеков, П. Рилският манастир в изследванията на проф. Йордан Иванов. – В: Петър Динеков. По следите на българската литература и наука. София: Наука и изкуство, 143-154 (Dinekov 1988v: *Dinekov, P. Rilskiyat manastir v izsledvaniyata na prof. Yordan Ivanov.* – In: Petar Dinekov. *Po sledite na balgarskata literatura i nauka.* Sofia: Nauka i izkustvo, 143-154).
- Динеков 2001а: Динеков, П. Българското ръкописно наследство през XV – XVIII в. и някои проблеми на историята на литературата и културата. – В: Петър Динеков. Размисли върху българската литература и култура. София: Българска книжница, 176-184 (Dinekov 2001a: *Dinekov, P. Balgarskoto rakopisno nasredstvo prez XV – XVIII v. i nyakoi problemi na istoriata na literaturata i kulturata.* – In: Petar Dinekov. *Razmisli varhu balgarskata literatura i kultura.* Sofia: Balgarska knizhnitsa, 176-184).
- Динеков 2001б: Динеков, П. Из историята на българския книжовен език през XVIII – XIX век. – В: Петър Динеков. Размисли върху българската литература и култура. София: Българска книжница, 217-226 (Dinekov 2001b: *Dinekov, P. Iz istoriata na balgarskiya knizhoven ezik prez XVIII – XIX vek.* – In: Petar Dinekov. *Razmisli varhu balgarskata literatura i kultura.* Sofia: Balgarska knizhnitsa, 217-226).
- Динеков 2007а: Динеков, П. Периодизация на българската литература през Възраждането. – В: Петър Динеков. Възрожденски писатели. София: Захарий Стоянов, 5-58 (Dinekov 2007a: *Dinekov, P. Periodizatsia na balgarskata literatura prez Vazrazhdaneto.* – In: Petar Dinekov. *Vazrozhdenski pisateli.* Sofia: Zahariy Stoyanov, 5-58).
- Динеков 2007б: Динеков, П. Паисий Хилендарски в развитието на българската литература. – В: Петър Динеков. Възрожденски писатели. София: Захарий Стоянов, 58-84 (Dinekov 2007b: *Dinekov, P. Paisiy Hilendarski v razvitieto na balgarskata literatura.* – In: Petar Dinekov. *Vazrozhdenski pisateli.* Sofia: Zahariy Stoyanov, 58-84).
- Драгова 2012а: Драгова, Н. 1. Пред-уведомление за Паисий. Преписването на „История славянобългарска“ – една непрекъснато актуализираща се национална историческа памет. – Изтеглено на 03.11.2020 от: <https://duma.bg/?go=news&p=detail&nodeId=32665> (24.05.2020) (Dragova 2012a: Dragova, N. 1. Pred-uvedomlenie za Paisiy. Prepisvaneto na „Istoria slavyanobalgarska“ – edna neprekasnato aktualizirashta se natsionalna istoricheska pamet. – Iztegleno na 03.11.2020 от: <https://duma.bg/?go=news&p=detail&nodeId=32665> (24.05.2020).
- Драгова 2012б: Драгова, Н. 2. Пред-уведомление за Паисий. „История славянобългарска“ – Изтеглено на 03.11.2020 от: <https://duma.bg/2-pred-uvedomlenie-za-paisiy-n33069?h=pdfarchive&pdfarchiveId=3139> (02.06.2012) (Dragova 2012b: Dragova, N. 2. Pred-uvedomlenie za Paisiy. „Istoria slavyanobalgarska“ – Iztegleno na

- 03.11.2020 от: <https://duma.bg/2-pred-uedomlenie-za-paisiy-n33069?h=pdfarchive&pdfarchiveId=3139> (02.06.2012).
- Дринов 1886: *Дринов, М.* Още няколко бележки за Паисия и неговата история. – В: Периодическо списание за българското книжовно дружество, 5, № 19-20, 135-145 (Drinov 1886: *Drinov, M.* Oshte nyakolko belezhki za Paisiya i negovata istoria. – In: Periodicheskoe spisanie za balgarskoto knizhovno druzhestvo, 5, Nr. 19-20, 135-145).
- Жеков 1967: *Жеков, Н.* Стълп правописания или кратки чърти от Святаго Преподобнаго Богоноснаго Отца нашего Теодосия Търновскаго. Белград: издава Калчо Пасков. (Zhekov 1967: *Zhekov, N.* Stalp pravopisaniya ili kratki charti ot Svyatago Prepodobnago Bogonosnago Ottsa nashego Teodosiya Tarnovskago. Belgrad: izdava Kalcho Paskov).
- Жинзифов 1963а: *Жинзифов, Р.* Новобългарска сбирка. Москва: в книгопечатница Бахметева (Zhinzifov 1963a: *Zhinzifov, R.* Novobalgarska sbirka. Moskva: v knigopechatnitsa Bahmeteva).
- Жинзифов 1963б: *Жинзифов, Р.* Несколько слов о сочинениях болгарина Раковского. – В: Русский архив. Москва, 3, 218-221 (Zhinzifov 1963b: *Zhinzifov, R.* Neskol'ko slov o sochineniyah bolgarina Rakovskago. – In: Russkiy arhiv. Moskva, 3, 218-221).
- Златарски 1899: *Златарски, В.* Към въпроса за тъй наречените „преправки“ на Паисиевата история. – В: Периодическое списание на Българското книжовно дружество. София: г. IX, 1899, № 4, Браила, 723-757 (Zlatarski 1899: *Zlatarski, V.* Kam vaprosa za tay narechenite „prepravki“ na Paisievata istoria. – In: Periodicheskoe spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo. Sofia: g. IX, 1899, № 4, Braila, 723-757).
- Иванов 1938а: *Иванов, Й.* Родът на Отца Паисия – В: Зора, № 5596, 20. 02. 1938, 12 (Ivanov 1938a: *Ivanov, Y.* Rodat na Ottsa Paisiya – In: Zora, Nr. 5596, 20. 02. 1938, 12).
- Иванов 1938б: *Иванов, Й.* Родното място на Отца Паисия се установява. Край на един продължителен спор. Из в. „Зора“, 15.02.1938. – В: Отец Паисий, № 3, 95-101 (Ivanov 1938b: *Ivanov, Y.* Rodnoto myasto na Ottsa Paisiya se ustanovyava. Kray na edin prodalzhitelen spor. Iz v. „Zora“, 15.02.1938. – In: Otets Paisiy, Nr. 3, 95-101).
- Информация 1985: Информация относно Петия конгрес на Съюза на българските писатели. – В: Министерство на вътрешните работи. Шесто районно управление. Държавна сигурност. Рег. № 3, екз. № 1, вх. № 234 от 2 януари 1985. Извлечено на 17.12.2020 от: <https://desebg.com/vi/520-2011-12-31-15-10-06> (Informatsia 1985: Informatsia odnosno Petiya kongres na Sayuza na balgarskite pisateli. – In: Ministerstvo na vatreshnite raboti. Shesto rayonno upravlenie. Darzhavna sigurnost. Reg. № 3, ekz. № 1, vh. № 234 ot 2 yanuari 1985. Izvlecheno na 17.12.2020 ot: <https://desebg.com/vi/520-2011-12-31-15-10-06>).
- ИС 1898: История славяноболгарская. 1762. Стъпки за печат А. Теодоров[-Балан]. Пловдив: Христо Г. Данов (IS 1898: Istoriya slavyanobolgarskaya. 1762. Stakmi za pechat A. Teodorov-[Balan]. Plovdiv: Hristo G. Danov).
- ИС 1914: История славеноболгарская. Собрана и нареждана Паисием йеромонахом в' лето 1762. Стъпки за печат по първообраза Йор. Иванов. София: БАН (Ivanov 1914: Istoria slavenobolgarskaya. Sobrana i narezhdana Paisiem yeromonahom v' leto 1762. Stakmi za pechat po parvoobraza Yor. Ivanov. Sofia: BAN).
- ИС 1938: Паисий Хилендаски. Славеноболгарска история. Под редакцията на Петър Динеков. София: Хемус (IS 1938: Paisiy Hilendaski. Slavenobolgarska istoria. Pod redaktsiata na Petar Dinekov. Sofia: Hemus).
- ИС 1998: Паисий Хилендарски. История славянобългарска. Зографска чернова. Съставители Кирил Топалов, Боряна Христова, Нина Вутова, Божидар Райков. София: НБКМ „Св. Св. Кирил и Методий“, УИ „Св. Климент Охридски“ (IS 1998: Paisiy

- Hilendarski. Istorija slavyanobalgarska. Zografska chernova. Sastaviteli Kiril Topalov, Boryana Hristova, Nina Vutova, Bozhidar Raykov. Sofia: NBKM „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“, UI „Sv. Kliment Ohridski“).
- ИС 2003: Паисий Хилендарски. История славянобългарска. Препис-белова от Паисиевия автограф. Преведена на новобългарски език от Петър Динеков. Студии Божидар Димитров, Надежда Драгова. София: УИ „Св. Кримент Охридски“ (IS 2003: Paisiy Hilendarski. Istorija slavyanobalgarska. Prepis-belova ot Paisieviya avtograf. Prevedena na novobalgarski ezik ot Petar Dinekov. Studii Bozhidar Dimitrov, Nadezhda Dragova. Sofia: UI „Sv. Kriment Ohridski“).
- ИС 2012: Паисий Хилендарски. История славянобългарска. Критическо издание с превод и коментар. Подготвили за печат Димитър Пеев, Маргарет Димитрова, Петко Петков. Превод на съвременен български книжовен език: Димитър Пеев. Коментар: Александър Николов, Димитър Пеев. Света гора Атон: Славянобългарска Зографска Света обител. (IS 2012: Paisiy Hilendarski. Istorija slavyanobalgarska. Kriticheskoto izdanie s prevod i komentar. Podgotvili za pechat: D. Peev, M. Dimitrova, P. Petkov. Prevod: D. Peev. Komentar: Al. Nikolov, D. Peev. Chetvarto izdanie. Sveta Gora Aton. Slavyanobalgarska Zografska Sveta obitel).
- Косев 2001: *Косев, К.* Бележит учен – хуманист и общественик. – В: Традиция, приемственост, новаторство. В чест на Петър Динеков. Отговорен редактор Константин Косев. София: БАН, 5 (Kosev 2001: *Kosev, K.* Belezhit uchen – humanist i obshtestvenik. – In: Traditsia, priemstvenost, novatorstvo. V chest na Petar Dinekov. Otgovoren redaktor Konstantin Kosev. Sofia: BAN, 5).
- Кръстева 2008: *Кръстева, М.* Метафората за паметта в „История славянобългарска“ на Отец Паисий. – В: Проглас, 7, № 8, 26-46 (Krasteva 2008: *Krasteva, M.* Metaforata za pametta v „Istoriya slavyanobalgarska“ na Otets Paisiy. – In: Proglas, 7, Nr. 8, 26-46).
- Кръстева 2012: *Кръстева, М.* Геров препис на „История славянобългарска“. Фототипно издание и изследване. Пловдив, УИ „Паисий Хилендарски“ (Krasteva 2012: *Krasteva, M.* Gerov prepis na „Istoriya slavyanobalgarska“. Fototipno izdanie i izsledvane. Plovdiv, UI „Paisiy Hilendarski“).
- Кръстева 2017а: *Кръстева, М.* „Да се завърнеш...“: паметта на социалистическа НР България за „Паисиевата година“ (1962). – В: Юбилеен сборник, посветен на доц. д-р Живко Иванов. Съст.: К. Протохристова, М. Влашки. Пловдив: ПУ „Паисий Хилендарски“, 40-58 (Krasteva 2017a: *Krasteva, M.* ‘Da se zavarnesh...’: pametta na sotsialisticheska NR Balgaria za ‘Paisievata godina’ (1962). – In: Yubileen sbornik, posveten na dots. d-r Zhivko Ivanov. Sast.: K. Protohristova, M. Vlashki. Plovdiv, PU „Paisiy Hilendarski“, 40-58).
- Кръстева 2017б: *Кръстева, М.* Русия в „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски и българската наука по време на тоталитаризма в Народна Република България. – В: Образ России в условиях информационной войны конца XX века. Тенденции обновления политического дискурса. Материалы международной научной конференции „Россия в поисках мирного решения социальных, межконфессиональных, межэтнических конфликтов. Тенденции обновления политического дискурса, отражающие доминантные идеологемы российской официальной дипломатии и пропагандисткой деятельности политических партии конца XX – начала XXI в.“ (Русия, Магнитогорск, 23-25.11.2017). Магнитогорск, 52-62 (Krasteva 2017b: *Krasteva, M.* Rusia v „Istoriya slavyanobalgarska“ na Paisiy Hilendarski i balgarskata nauka po vreme na totalitarizma v Narodna Republika Balgaria. – In: Obraz Rossii v usloviyah informatsionnoy voyny kontsa XX veka. Tendentsii obnoveniya politicheskogo diskursa. Materialy mezhhdunarodnoy nauchnoy konferentsii

- „Rossia v poiskah mirnogo reshenia sotsial'nyh, mezhhkonfesional'nyh, mezhetniceskikh konfliktov. Tendentsii obnovenia politicheskogo diskursa, otrazhayushchie dominantnye ideologemy rossiyskoy ofitsial'noy diplomatii i propagandistkoy deyatelnosti politicheskikh partii kontsa XX-nachala XXI v.“ (Rusia, Magnitogorsk, 23-25.11.2017). Magnitogorsk, 52-62).
- Кръстева 2017в: *Кръстева, М.* (Не)възможните изображения на Преподобни Паисий Хилендарски: Фактите срещу фикцията. – В: Международна научна конференция в Сегед – Унгария (8-9 юни 2017 г.). Сегед, 335-344 (Krasteva 2017v: *Krasteva, M.* (Ne)vazmozhnite izobrazhenia na Prepodobni Paisiy Hilendarski: Faktite sreshtu fiktsiata. – In: Mezhdunarodna nauchna konferentsia v Seged – Ungaria (8-9 yuni 2017 g.). Seged, 335-344).
- Кръстева 2018: *Кръстева, М.* Изображения на Паисий Хилендарски върху българските пощенски марки. „Царският“ Паисий“. – In: Slavika Lodzienska (Uniwersytet Lodzki), № 2, с. 149-163 (Krasteva 2018: *Krasteva, M.* Izobrazheniya na Paisiy Hilendarski varhu balgarskite poshtenski marki. „Tsarskiyat Paisiy“. – In: Slavika Lodzienska (Uniwersytet Lodzki), № 2, 149-163).
- Кръстева 2019: *Кръстева, М.* Русская академическая наука XIX века о болгарской возрожденческой историографии. – В: Исследовательский журнал языка и литературы. Тегеран, 151-168 (Krasteva 2019: *Krasteva, M.* Russkaya akademicheskaya nauka XIX veka o bolgarskoy vrozhdncheskoy istoriografii. – In: Issledovatel'skiy zhurnal' yazyka i literatury. Tegeran, 151-168).
- Кръстева 2020: *Кръстева, М.* „Паисиада“ – социалната медия на българското възраждане. – В: Българският книжовен език в социалните медии – колизии и влияния. Проект: Българският език в социалните медии (ДН 20/ 6от 11.12.2017). Бургас: Бургаски свободен университет, 142-154 (Krasteva 2020: *Krasteva, M.* „Paisiada“ – socialnata media na balgarskoto vazrazhdane. – In: Balgarskiyat knizhoven ezik v socialnite medii – kolizii i vliyaniya. Proekt: Balgarskiyat ezik v sotsialnite medii (DN 20/ 6ot 11.12.2017). Burgas: Burgaski svobodnen universitet, 142-154).
- Кръстевич 1859: *Кръстевич, Г.* За цариградския патриарх. – В: Български книжици 2, 1859, № 17 (Krastevich 1859: *Krastevich, G.* Za tsarigradskiya patriarh. – In: Balgarski knizhitsi 2, 1859, Nr. 17).
- Леков 2007а: *Леков, Д.* Редове от биографията. – В: Петър Динеков. Възрожденски писатели. София: Захарий Стоянов, 655-658 (Lekov 2007a: *Lekov, D.* Redove ot biografiata. – In: Petar Dinekov. Vazrozhdenski pisатели. Sofia: Zahariy Stoyanov, 655-658).
- Леков 2007б: *Леков, Д.* Академик Петър Динеков – изследовател и популяризатор на възрожденската литература. – В: Петър Динеков. Възрожденски писатели. София: Захарий Стоянов, 674-687 (Lekov 2007b: *Lekov, D.* Akademik Petar Dinekov – izsledovatel i populyarizator na vazrozhdenskata literatura. – In: Petar Dinekov. Vazrozhdenski pisатели. Sofia: Zahariy Stoyanov, 674-687).
- Михайлов 1982: *Михайлов, М.* Георги Димитров за литературата. – В: Език и литература 39, 1-4. (Mihaylov 1982: *Mihaylov, M.* Georgi Dimitrov za literaturata. – In: Ezik i literatura 39, 1-4).
- Начов 1894: *Начов, Н.* Забележка за Паисиевата история. – В: Периодическое списание на Българското книжовно дружество в Средец, XLVI, 1894, 505-525 (Nachov 1894: *Nachov, N.* Zabelezhka za Paisievata istoria. – In: Periodicheskoe spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo v Sredec, XLVI, 1894, 505-525).
- НБКМ 776: Втори Русенски (Лазаров) препис на „История славянобългарска“. Ръкопис. Съставен през 1811 г. в Русе. Преписвач: Никола поп Стефанов. Ръкописът се съхранява в ръкописния архивен фонд на Националната библиотека „Св. Св. Ки-

- рил и Методий“ (NBKM 776: Vtori Rusenski (Lazarov) prepis na „Istoria slavyanobalgarska“. Rakopis. Sastaven prez 1811 g. v Ruse. Prepisvach: Nikola pop Stefanov. Rakopisat se sahranyava v rakopisniya arhiven fond na Natsionalnata biblioteka „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“).
- НБКМ Ф. 22: [Недатиран, незавършен ръкописен очерк за Отец Паисий]. – В: НБКМ ф. 22 (Найден Геров), оп. 2, а.е. 814: 1-2 (NBKM F. 22: [Nedatiran, nezavarshen rakopisen ocherk za Otets Paisiy]. – In: NBKM f. 22 (Nayden Geroov), op. 2, a.e. 814: 1-2). +
- Николова 2001: *Николова, С.* 90 години от рождението на академик Петър Динеков. – В: Традиция, приемственост, новаторство. В чест на Петър Динеков. Отговорен редактор Константин Косев. София: БАН, 7-20 (Nikolova 2001: *Nikolova, S.* 90 godini ot rozhdenieto na akademik Petar Dinekov. – In: Traditsiya, priemstvenost, novatorstvo. V chest na Petar Dinekov. Sofia: BAN, 7-20)
- Николова 2007: *Николова, С.* Академик Петър Динеков. – В: Петър Динеков. Възрожденски писатели. София: Захарий Стоянов, 658-674 (Nikolova 2007: *Nikolova, S.* Akademik Petar Dinekov. – In: Petar Dinekov. Vazrozhdenski pisateli. Sofia: Zahariy Stoyanov, 658-674).
- Николова 2007: *Николова, Ю.* За „Осбености на литературното развитие през епохата на Възраждането“. – В: Традиция, приемственост, новаторство. В чест на Петър Динеков. Отговорен редактор Константин Косев. София: БАН, 34-39 (Nikolova 2007: *Nikolova, Yu.* Za „Osbenosti na literaturnoto razvitie prez epohata na Vazradaneto. – In: Traditsia, priemstvenost, novatorstvo. V chest na Petar Dinekov. Otgovoren redaktor Konstantin Kosev. Sofia: BAN, 34-39).
- Ничев 1982: *Ничев, Б.* Научното дело на един проникновен изследовател. – В: Татяна Янакиева. Петър Динеков. Биобиблиография. София: БАН, 5-13 (Nichev 1982: *Nichev, B.* Nauchnoto delo na edin proniknoven izsledovatel. – In: Tatyana Yanakieva. Petar Dinekov. Biobibliografiya. Sofia: BAN, 5-13).
- Пеев 2012: *Пеев, Д.* Нови документи за хилендарския проигумен Паисий от втората половина на XVIII в. – В: Археографски прилози, № 39, 149-198, Београд (Peev 2012: *Peev, D.* Novi dokumenti za hilendarskiya proigumen Paisiy ot vtorata polovina na XVIII v. – In: Arheografski prilozhi, Nr. 39, 149-198, Beograd).
- Пенев 1918: *Пенев, Б.* Паисий Хилендарски. София: Царска придворна печаница (Penev 1918: *Penev, B.* Paisiy Hilendarski. Sofia: Tsarska pridvorna pechanitsa).
- Пикио 1993: *Пикио, Р.* Православното славянство и старобългарската културна традиция. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993 (Pikio 1993: *Pikio, R.* Pravoslavno-to slavyanstvo i starobalgarskata kulturna traditsia. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1993).
- Поленаковић 1966: *Поленаковић, Х.* Неколико непознатих додатак о Паисију Хиландарском. – В: Хиландарски зборник. Београд, 171-181 (Polenakoviћ 1966: *Polenakoviћ, H.* Nekoliko nepoznatih dodatak o Paisiju Hilendarskom. – In: Hilendarski zbornik. Beograd, 171-181).
- Протокол 1962: Протокол „А“ № 114 на Политбюро на ЦК на БКП от 14 април 1962. Национален организационен комитет за честване на 200-годишнината от написването на Паисиевата история. – В: ЦПА ф.1, оп. 6 а.е. 4762:51/ TsPA ф.1, оп. 6, а.е. 4762, 51-53. Извлечено на 22.12.2020 от: <http://politburo.archives.bg/bg/2013-04-24-11-12-48/dokumenti/1960-1969/3854-114-14-1962-> (Protokol 1962: Protokol „A“ № 114 na Politbyuro na TsK na BKP ot 14 april 1962. Natsionalen organizatsionen komitet za chestvane na 200-godishninata ot napisvaneto na Paisievata istoria. – V: TsPA ф.1, оп. 6 а.е. 4762:51/ TsPA ф.1, оп. 6 а.е. 4762, 51-53. Izvlecheno na

- 22.12.2020 от: <http://politburo.archives.bg/bg/2013-04-24-11-12-48/dokumenti/> 1960 – 1969/3854-114-14-1962-).
- Протохристова 2020: *Протохристова, К.* 110 години от рождението на професор Петър Динеков. – В: Дзяло, е-списание в областта на хуманитаристиката. X – XXI в. год. VIII, 2020, № 18, Извлечено на 21.12.2020 от: http://www.abcdar.com/magazine/XVIII/Dzl_2020_br18_01_Kleo_Protohristova_110_g_Petar_Dinekov.pdf (Protohristova 2020: Protohristova, K. 110 godini ot rozhdenieto na profesor Petar Dinekov. – In: Dzyalo, e-spisanie v oblastta na humanitaristikata. X-XXI v. god. VIII, 2020, № 18, Izvlecheno na 21.12.2020 от: http://www.abcdar.com/magazine/XVIII/Dzl_2020_br18_01_Kleo_Protohristova_110_g_Petar_Dinekov.pdf)
- Радев 2011: Радев, И. Акад. Петър Динеков и възрожденистиката ни днес (Размисли на глас). – В: Електронно списание LiterNet, 17.10.2011, № 10 (143). Извлечено от: <https://litenet.bg/publish2/ivanradev/petyr-dinekov.htm> (Radev 2011: Radev, I. Akad. Petar Dinekov i vazrozhdenistikata ni dnes (Razmisli na glas). – In: Elektronno spisanie LiterNet, 17.10.2011, № 10 (143). Izvlecheno от: <https://litenet.bg/publish2/ivanradev/petyr-dinekov.htm>).
- Раковски 1859а: *Раковски, Г.* Няколко речи о Асеню Первому и Асеню Второму, цари български царства. Съдържание. – В: Цариградски вестник, 10, № 451, 03.10.1859 (Rakovski 1859a: *Rakovski, G.* Nyakolko rechi o Asenju Pervomu i Asenju Vtoromu, tsari balgarski tsarstva. Sadarzhaniye. – In: Tsarigradski vestnik, 10, Nr. 451, 03.10.1859).
- Раковски 1859б: *Раковски, Г.* Повестност и описание старог Котила. От третая част Показалца. – В: Цариградски вестник, 10, № 462, 19.12.1859 (Rakovski 1859b: *Rakovski, G.* Povestnost i opisaniye starag Kotila. Ot tretaya chast Pokazaltsa. – In: Tsarigradski vestnik, 10, Nr. 462, 19.12.1859).
- Раковски 1860: *Раковски, Г.* Няколко речи о Асеню Первому царю болгарскому и сину му Асеню Второму. От Г. С. Раковского. Белград, печатано в сръб. Книго-печатница (Rakovski 1860: *Rakovski, G.* Nyakolko rechi o Asenju Pervomu tsarju bolgarskomu i sinu mu Asenju Vtoromu. Ot G. S. Rakovskago. Belgrad, pechatano v srb. Knigo-pechatnitsa).
- Славейков 1842: *Славейков, П. Р.* Спомен на четирдесетгодишната ми писателска деятелност. – Изтеглено на 03.11.2020 от: <https://www.slovo.bg/old/prs/40gpisat.htm> (Slaveykov 1842: *Slaveykov, P. R.* Spomen na chetirdesetgodishnata mi pisatelska deyatelnost. – Iztegleno na 03.11.2020 от: <https://www.slovo.bg/old/prs/40gpisat.htm>).
- Стойкова 1983: *Стойкова, С., Грашева, Л., Леков, Д., Цанева, М.* Научното дело на акад. Петър Динеков. – В: Литературознание и фолклористика. В чест на акад. Петър Динеков. Отговорен редактор Атанас Стойков. София: БАН, 5-36 (Stoykova 1983: *Stoykova, S., Grasheva, L., Lekov, D., Tsaneva, M.* Nauchnoto delo na akad. Petar Dinekov. – In: Literaturoznanie i folkloristika. V chest na akad. Petar Dinekov. Otgovoren redaktor Atanas Stoykov. Sofia: BAN, 5-36).
- Стойкова 2001: *Стойкова, С.* Послеслов. – В: Петър Динеков. Размисли върху българската литература и култура. София: Български книжници, 297-299 (Stoykova 2001: *Stoykova, S.* Posleslov. – In: Petar Dinekov. Razmisli varhu balgarskata literatura i kultura. Sofia: Balgarski knizhnitsi, 297-299).
- Събчев 1938: *Събчев, Н., Т. Пеев.* История и етнография на град Чирпан. Чирпан: Н. Попов и син (Sabchev 1938: *Sabchev, N., T. Peev.* Istoria i etnografia na grad Chirpan. Chirpan: N. Popov i sin).

- Тодоров 1971: *Тодоров, И.* Въпросът за критическото издание на „История славянобългарска“ – В: Литературна мисъл, 1971, № 4, 93-109 (Todorov 1971: *Todorov, I.* Vaprosat za kriticheskoto izdanie na „Istoriya slavyanobalgarska“. – In: Literaturna misal, 1971, Nr. 4, 93-109).
- Тодоров 1981: *Тодоров, И.* Жеравненски препис на „История славеноболгарская“. – В: Известия на Народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“. Т. 16 (22). София: 1981, 19-59 (Todorov 1981: *Todorov, I.* Zheravneniski prepis na „Istoria slavenobolgarskaya“. – V: Izvestia na Narodnata biblioteka „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“. Т. 16 (22), 19-59).
- Тодоров 1982: *Тодоров, И.* Разпространение и въздействие на „История славянобългарска“ през Възраждането. – В: Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 1. Ч.4. Социални и революционни движения в България. Кн. 1. Националноосвободителни движения XV-XVIII в. София: БАН, 40-50 (Todorov 1982: *Todorov, I.* Razprostranenie i vazdeystvie na „Istoria slavyanobalgarska“ prez Vazrazhdaneto. – In: Parvi mezhdunaroden kongres po balgaristika. Dokladi. Т. 1. Ch. 4. Sotsialni i revolyutsionni dvizhenia v Balgaria. Кн. 1. Natsionalnoosvoboditelni dvizheniya HV-XVIII v. Sofia: BAN, 40-50).
- Тодоров 2003: *Тодоров, И.* Паисий Хилендарски. Литература за живота и делото му. Анотиран библиографски указател. София: НБКМ „Св. св. Кирил и Методий“ (Todorov 2003: *Todorov, I.* Paisiy Hilendarski. Literatura za zhivota i deloto mu. Anotiran bibliografski ukazatel. Sofia: NBKM „Sv. sv. Kiril i Metodiy“).
- Топенчаров 1961: *Топенчаров, Вл.* Портретът на Паисий. София: Народна младеж (Topencharov 1961: *Topencharov, Vl.* Portretat na Paisiy. Sofia: Narodna mladezh).
- Хилфердинг 1869: *Хилфердинг, Ал.* Празднование тысячелетная кончина свв. Кирилла и Мефодия. 14-ого февраля. – В: Голос № 69 от 10 март 1869 (Hilferding 1869: *Hilferding, Al.* Prazdnovanie tysyacheletnaya konchina svv. Kirilla i Mefodiya. 14-ogo fevralya. – In: Golos № 69 ot 10 mart 1869).
- Холевич 2001: *Холевич, Й.* Учебникът. Български фолклор. Част I, 1959. – В: Традиция, приемственост, новаторство. В чест на Петър Динеков. Отговорен редактор Константин Косев. София: БАН, 17-20 (Holevich 2001: *Holevich, Y.* Uchebnikat. Balgarski folklor. Chast I, 1959. – In: Traditsiya, priemstvenost, novatorstvo. V chest na Petar Dinekov. Otgovoren redaktor Konstantin Kosev. Sofia: BAN, 17-20).
- Янакиева 1982: *Янакиева, Т.* Петър Динеков. Библиография. София: БАН (Yanakieva 1982: *Yanakieva, T.* Petar Dinekov. Bibliografia. Sofia: BAN).
- Янакиева 2001: *Янакиева, Т., Колева, Р.* Книги с дарствени надписи в личната библиотека на академик Петър Динеков. – В: Традиция, приемственост, новаторство. В чест на Петър Динеков. Отговорен редактор Константин Косев. София: БАН, 44-48 (Yanakieva 2001: *Yanakieva, T., Koleva, R.* Knigi s darstveni nadpisi v lichnata biblioteka na akademik Petar Dinekov. – In: Traditsiya, priemstvenost, novatorstvo. V chest na Petar Dinekov. Otgovoren redaktor Konstantin Kosev. Sofia: BAN, 44-48).